

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності**

Кваліфікаційна робота

магістра

на тему: Підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0118-з спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки освітньої програми Педагогіка вищої школи

Д.М. Ситченко

Керівник к.пед.н., доцент Голованова Т.П.

Рецензент к.пед.н., доцент Козич І.В.

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Освітня програма Педагогіка вищої школи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко

« ____ » _____ 2019 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____
Ситченко Діні Миколаївні

1. Тема роботи Підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті

Науковий керівник роботи Голованова Тетяна Петрівна, к.пед.н., доцент затверджені наказом ЗНУ від «30» травня 2019 року № 819-с.

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи вивчення й аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури, матеріали конференції та навчально-методичних джерел із проблеми дослідження,

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) визначити основні поняття дослідження; проаналізувати закордонні дослідження булінгу в освіті; дослідити закордонний та вітчизняний досвід реалізації антибулінгових програм в освіті; розробити модель підготовки та модель критеріїв сформованості професійних компетентностей викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті,

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) 6 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада+ консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 1	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 2	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 3	Голованова Т.П., доцент		
Висновки	Голованова Т.П., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір наукового керівника та затвердження теми	січень 2019 р.	Виконано
2	Опрацювання літературних джерел	січень - березень 2019 р.	Виконано
3	Підготовка основних елементів вступу	квітень 2019 р.	Виконано
4	Підготовка розділу 1	квітень-травень 2019 р.	Виконано
5	Підготовка розділу 2	серпень - вересень 2019 р.	Виконано
7	Підготовка розділу 3	вересень - листопад 2019 р.	Виконано
8	Написання висновків	листопад 2019 р.	Виконано
9	Проходження передзахисту	грудень 2019 р.	Виконано
10	Проходження нормоконтролю	грудень 2019 р.	Виконано

Студентка _____ Д.М. Ситченко

Керівник роботи _____ Т.П. Голованова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І. В. Козич

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 103 сторінки, 6 рисунків, 122 джерела, 3 додатки.

Об'єкт дослідження: підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Предмет дослідження: педагогічні умови підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Мета дослідження: визначення педагогічних умов, що сприяють ефективності підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, порівняння та узагальнення наукових джерел); емпіричні (анкетування, бесіда, інтерв'ювання, спостереження, вивчення продуктів діяльності, проектування і моделювання, педагогічний експеримент).

Новизна дослідження полягає в тому, що:

- уперше виявлено і обґрунтовано теоретичні засади підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті;

- удосконалено визначення поняття «підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті»;

Практична значущість дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті . Матеріали дослідження можуть бути впроваджені до системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а також в освітній процес закладів вищої освіти.

Ключові слова: БУЛІНГ, АНТИБУЛІНГОВІ ПРОГРАМИ, ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ, ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ, ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	12
1.1. Аналіз базових понять дослідження	12
1.2. Вітчизняний та закордонний досвід протидії булінгу в освіті.....	30
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ЗДОБУТКИ З РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ	60
2.1. Зміст та форми роботи антибулінгових програм в закладах освіти м. Запоріжжя.....	60
2.2. Аналіз результатів дослідження булінгу в студентському середовищі.....	69
2.3. Організація та результати дослідження булінгу в учнівському середовищі.....	72
РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ	81
3.1. Концептуальна модель підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.....	81
3.2. Модель системи критеріїв підготовленості майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.....	85
3.3. Методичні рекомендації щодо системного підходу у конструюванні антибулінгових програм.....	93
ВИСНОВКИ	101
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	104
ДОДАТКИ	120

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУ	Закон України
ст.	стаття закону
МОН України	Міністерство освіти і науки України
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ЮНІСЕФ/UNICEF	Дитячий фонд ООН
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ЗВО	заклад вищої освіти
ЗНУ	Запорізький національний університет
ФСПП	Факультет соціальної педагогіки та психології
ГО	громадська організація
НПД	Національний план дій

ВСТУП

Актуальність дослідження. Серед ідей сучасного державного будівництва в Україні є ідея побудови держави на засадах взаємоповаги та ненасильства один до одного як найкращої форми співіснування. Для того щоб Україна вважалася такою державою треба, найперше, необхідна наявність особистостей, яким притаманні неприйняття вчинення насильницьких дій чи пасивного спостереження щодо залякування, переслідування чи приниження інших. Нажаль, і сьогодні є актуальним питання, як мотивувати людей до доброзичливої поведінки щодо оточуючих. Успішне вирішення цього завдання залежить від багатьох факторів, серед яких, вважаємо, підготовка фахівців для реалізації державної політики щодо протидії насильству та булінгу в освітньому середовищі, а також активне впровадження програм цього напрямку для всіх учасників освітнього процесу, але насамперед, серед дітей та підлітків, з метою попередження, профілактики і протидії їх агресивній поведінці.

Сучасний етап модернізації системи та змісту освіти, процеси демократизації та гуманізації, які сьогодні відбуваються в Україні, вимагають нових підходів до професійної підготовки майбутніх викладачів з урахуванням нових соціально-культурних реалій, сучасних теоретико-методологічних позицій. У зв'язку із набуттям чинності у січні 2019 року Закону України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [1] сучасні студенти магістратури, майбутні викладачі вищої школи або інших закладів освіти мають бути готовими до реалізації державної політики щодо впровадження антибулінгового напрямку у освітньому середовищі. Такий сучасний стан підтверджує необхідність дослідження проблеми підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Теорія і методика професійної освіти в останні роки розробляються у працях Н. Батечко [2–4], С. Вітвицької [5], Н. Ничкало [6], З. Курлянд [7] та інші [8-10].

Особливе місце щодо підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в закладах освіти займають освітні проекти, які інтегрують у собі значну кількість лекцій, тренінгів, інформаційних компаній, тощо. Проблема проектної роботи у професійній освіті розглядається у роботах О. Гури, Т. Гури [11], О. Марущак [12], А. Чемерис [13], О. Огієнко [14], Є. Полат [15].

Проблема формування професійних компетентностей розглянуто в працях Т. Голованової, [16], О. Гури [17], І. Козич [18], Л. Сущенко [19] та інші [20-23]. Проблему булінгу та антибулінгової роботи досліджують у своїх працях О. Барліт [24, 25], В. Стремацька [26], Т. Єльчанінова [27] та інші [28-31]; рівень поширення шкільного насильства в українській загальноосвітній школі – Ю. Савельєв, Т. Салата [32]; зарубіжний досвід щодо профілактики та подолання булінгу досліджували українські науковці О. Костюк [33], Л. І. Лушпай [34-36], А. Чернякова [37], Є. Сита [38]. Вищезазначені праці надали змогу ознайомитися з матеріалами за темою дослідження; скласти загальну характеристику, її значення для розвитку науки, суспільства і практики; виявити основне коло науковців, які досліджували дану тему, а також інших дослідників, які зробили значний внесок у розробку науково-педагогічних аспектів, пов'язаних із аналізом сутності цього явища. Водночас аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема професійної підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті потребує докладнішого аналізу.

Актуальність і доцільність дослідження вмотивовані його спрямованістю на розв'язання суперечності між наявністю антибулінгових програм та недосконалістю способів їх застосування у процесі професійної підготовки майбутніх педагогічних працівників.

Отже, на сучасному етапі модернізації системи та змісту освіти саме питання підготовки та підвищення професійної компетентності педагогів закладів освіти набувають особливої актуальності, оскільки від їхньої фахової майстерності прямо пропорційно залежать освітні результати, а також життєва позиція учнів щодо неприйняття явища цькування як допустимого. Зазначене вище зумовило вибір теми дослідження: «Підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті».

Мета дослідження полягає у визначенні педагогічних умов, що сприяють ефективності підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Об'єкт дослідження: підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Предмет дослідження: педагогічні умови підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що ефективність підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті можлива за умов:

- використання педагогічно виправданих досліджень булінгу в освіті;
- творчого застосування вітчизняного та закордонного досвіду з реалізації антибулінгових програм в освіті;
- забезпечення системності під час її реалізації.

Завдання дослідження. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1. Дослідити реалізацію антибулінгових програм в освіті як науково-педагогічну проблему.
2. Вивчити зміст, форми антибулінгових програм в закладах освіти м. Запоріжжя 4.
3. Порівняти результати дослідження булінгу в студентському та учнівському середовищі.

4. Створити концептуальну модель підготовки та модель критеріїв сформованості професійних компетентностей викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

5. Розробити методичні рекомендації щодо системного підходу у конструюванні антибулінгових програм.

Методи науково-педагогічного дослідження:

- аналіз, порівняння та узагальнення наукових джерел стосовно проблеми дослідження, що дозволить виявити стан її розробленості у педагогічній теорії; зарубіжного і вітчизняного досвіду з використання антибулінгових програм у закладах освіти;

- спостереження, анкетування, бесіди, вивчення продуктів діяльності старшокласників, студентів, викладачів для обґрунтування необхідних організаційних педагогічних умов задля формуванні компетентностей до реалізації антибулінгових програм в освіті;

- методи моделювання та проектування для розробки педагогічних умов з підготовки майбутніх викладачів для реалізації антибулінгових програм;

- системний підхід для аналізу наукових засад дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що:

- уперше виявлено і обґрунтовано теоретичні засади підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті;

- удосконалено визначення поняття «підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті».

Практична значущість дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті . Матеріали дослідження можуть бути впроваджені до системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а також в освітній процес закладів вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти магістерської роботи були оприлюднені на XII університетській науково-практичній

конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Молода наука – 2019» (17 квітня 2019 року) у ЗНУ м. Запоріжжя та на Міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Вектори психології – 2019» м. Харків (24 квітня 2019 року); підсумки роботи в цілому, одержані узагальнення, висновки та пропозиції було оприлюднені на засіданнях кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету.

РОЗДІЛ 1

РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Аналіз базових понять дослідження

Виклики часу зумовили розроблення Концепції «Нова українська школа» [39] – документа, який проголошує необхідність забезпечення психологічного комфорту в закладах освіти. За різними даними, в Україні, із булінгом у колі однолітків стикалися близько 67% дітей. Близько 40% із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам [40, с. 4]. При цьому, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знуцанню. Незважаючи на збільшення кількості наукових публікацій із наведених даних, викладачі закладів освіти не завжди уявляють власну відповідальність у реалізації антибулінгових програм в освіті. В той же час, в процесі професійної підготовки не здійснюється формування компетентності майбутнього викладача з урахуванням компетенцій, які пов'язані з реалізацією антибулінгових програм. Тому для розуміння ситуації варто виділити основні поняття, що використовуватимуться під час розгляду теми. Найбільш важливі з них: «підготовка майбутніх викладачів», «компетентність», «булінг», «насильство», «агресія».

Поняття «майбутній викладач», з огляду на українське законодавство, було досліджено в роботі Л. Ю. Султанової [41]. Дослідниця відсилає читача до п. 1 ст. 52 Розділу X Закону України «Про вищу освіту» [42], що містить таку категорію учасників освітнього процесу у вищих навчальних закладах, як здобувачі вищої освіти та інші особи, які навчаються у вищих навчальних закладах. До цієї категорії, серед інших, належать студенти (особи, зараховані

до вищого навчального закладу з метою здобуття вищої освіти ступеня магістра).

У перекладі з латинської термін «магістр» означає «вчитель», «наставник», «викладач гуманітарних наук»[43, с. 6, 26]

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» магістр це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти (науковою установою) у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Підготовка магістра здійснюється на основі освітньо-професійної програми, яка забезпечує одночасне здобуття повної вищої освіти за спеціальністю та кваліфікацією. Основою підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» є нормативно-правова база освіти: Закон України «Про вищу освіту», Положення Міністерства освіти і науки України (надалі – МОН України) та інші положення, які розробляються безпосередньо у закладі вищої освіти (надалі – ЗВО), що здійснює підготовку магістрів. Освітньо-професійна програма магістра за спеціальністю «Педагогіка вищої школи» передбачає теоретичну, практичну та наукову підготовку, зазначає Ю. С. Красильник. Теоретична підготовка визначається навчальним типовим (робочим) планом спеціальності, в якому зазначається перелік основних навчальних дисциплін (загальних та професійно-практичних (фахових), до кожної з яких розробляються навчальна та робоча програми. Практична підготовка включає проходження студентами (слухачами) педагогічної практики, яка є завершальним етапом формування майбутнього викладача вищої школи та дає оцінку їх готовності до виконання функціональних обов'язків викладача ЗВО певного рівня акредитації. Наукова підготовка передбачає організацію самостійної дослідницької діяльності майбутнього магістра, результатом якої є виконання магістерської роботи [44, с. 16-17].

Підготовку майбутніх викладачів, І. І. Драч рекомендує розглядати як процес формування професійно-особистісних якостей майбутніх викладачів

вищої школи, що спрямована на набуття об'єктивно необхідних теоретичних знань і практичних умінь, розвиток і саморозвиток професійно-особистісних якостей студентів в процесі підготовки для ефективної професійної діяльності [45, с. 543].

Отже, в нашому дослідженні ми будемо розглядати в якості майбутніх викладачів саме магістрів, що здобувають освіту за спеціальності «Педагогіка вищої школи».

Спорідненим до поняття «підготовка майбутніх викладачів» є поняття «компетентність». У статті 1 Закону «Про вищу освіту» в останній чинній редакції від 06 червня 2019 року відзначено, що «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, що визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [42].

У світовому просторі склалось бачення компетентності як результату освіти, що є інтегрованим та присвоюється особистістю. Як наголошує у своєму дослідженні О. Ф. Мельник [46, с. 140], поняття «компетентність» – це «складна інтегрована система компетенцій, реалізація яких під час навчальної та професійної діяльності забезпечує розвиток особистості в професійному та загальносуспільному аспектах». Тобто, «компетенція» відбиває нормативний зміст певного виду професійної діяльності, «компетентність» є сукупністю якостей особистості, необхідних для реалізації цього змісту, вражається в готовності та здатності особистості ефективно вирішувати завдання певної галузі життєдіяльності. Основою цієї якості є знання, обізнаність, досвід соціальнопрофесійної діяльності людини. Компетентність виявляється в успішно реалізованій діяльності відповідно до означеної компетенції. Одна із найважливіших компетенцій викладача вищої школи – це захист студентів від будь-яких форм насильства, дискримінації, а одне з завдань вчителя сучасної школи – це створення безпечного освітнього середовища [16, с. 70–71].

На сучасному етапі розвитку суспільства, зазначає у своїй монографії Н. І. Мачинська [43, с. 59], пріоритетною характеристикою спеціаліста є саме його компетентність як здатність орієнтуватись у швидкоплинних умовах професійної діяльності, оскільки затребуваним є такий спеціаліст, який не чекатиме інструкцій, а ухвалюватиме самостійні рішення, відрізнятиметься мобільністю, динамізмом і конструктивністю. Компетентністю встановлюють набір системних характеристик для проектування освітніх стандартів, навчальної літератури, вимірників якості освіти. Посилення уваги до компетентності зумовлене також рекомендаціями Ради Європи, які стосуються оновлення освіти, її наближення до замовлення суспільства .

Головними складовими компетентності майбутніх педагогічних і науково-педагогічних працівників, згідно чинного законодавства України, є професійна компетентність, інформаційна компетентність, комунікативна компетентність, правова компетентність, зазначає у своєму дослідженні І. М. Буцик [23, с. 42]. Професійна компетентність – якість дії працівника, що забезпечує ефективність вирішення професійно-педагогічних проблем і типових професійних завдань (володіння освітніми технологіями, технологіями педагогічної діагностики та психолого-педагогічної корекції, життєвого досвіду, постійного удосконалення та впровадження у практику ідей сучасної педагогіки, методів навчання та діагностики); інформаційна компетентність – якість дій працівника, що забезпечують ефективний пошук і структурування інформації, її адаптацію до особливостей педагогічного процесу і дидактичних вимог, роботу з різними інформаційними ресурсами, професійними інструментами, регулярну самостійну пізнавальну діяльність, готовність до ведення дистанційної освітньої діяльності, використання комп'ютерних і мультимедійних технологій, цифрових освітніх ресурсів в освітньому процесі, ведення документації навчального закладу на електронних носіях; комунікативна компетентність – якість дії працівника, що забезпечує ефективний прямий та зворотній зв'язок з особою, яка навчається, контакт зі студентами, батьками і колегами, а також здатність переконувати,

стверджувати свою позицію з володіння державною мовою, ораторським мистецтвом, професійним етикетом, навичками публічної презентації результатів роботи, вміннями обирати відповідні форми і методи презентації; правова компетентність – якість дії працівника, що забезпечує ефективне використання у професійній діяльності законодавчих та інших нормативних документів органів державної влади для вирішення відповідних професійних завдань.

Щодо поняття «булінг», то воно достатньо нове, але, явище, яке воно означає, відомо вже тривалий час та являє собою одну з актуальних проблем для сучасної дитини. На жаль, навчальні заклади не тільки відіграють важливу роль у житті дітей як середовище основної соціалізації, а й є місцем, де вони досить часто зазнають насильства [24, с. 6].

Пункт третій статті першої Закону України «Про освіту» [47] містить наступне визначення булінгу: «Булінг (цькування), тобто діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, які вчиняються щодо малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою щодо інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого». Типовими ознаками булінгу (цькування) є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. Розрізняють види булінгу: фізичний булінг, економічний булінг, психологічний булінг, сексуальний булінг, кібербулінг.

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини [48], підписаної 20.11.1989 року в Нью-Йорку та ратифікованої Україною 27.02.1991 року, кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість, захист

гідності та найкраще забезпечення її інтересів. Варто зауважити, що сприятливе ставлення українців до антибулінгових програм в освіті було закладено ще Конституцією України [49], у ст. 3 якої зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; у ст. 52 стверджується, що «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом; а у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» [50] окремо наголошується, що «кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності»; у статтях 5 та 22 Закону України «Про загальну середню освіту» [51], закріплено завдання загальної середньої освіти щодо виховання учнів, а також те, що заклад загальної середньої освіти повинен забезпечити безпечні та нешкідливі умови навчання; захист дитини від усіх форм насильства, образ, недбалого й жорстокого поводження з нею також містять Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах [52].

Таким чином, майбутньому вчителю необхідно знати та розрізняти такі поняття як «насильство» і «булінг». Допомогу у данному питанні також може надати навчально-методичний посібник «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект» [53, с. 186, 188], який був виданий за участі МОН України та під керівництвом директорки департаменту профілактики, освіти і медіації громадської організації «Ла Страда – Україна» (надалі – ГО «Ла Страда – Україна»), медіаторки В. Л. Андрєєнкової. Посібник містить у словнику термінів наступні визначення понять «булінг» і «насильство»:

1) булінг – (англ. bully – залякувати, цькувати, задирати) – прояв агресії з подальшим залякуванням особистості й формуванням можливості її повного підпорядкування собі та своїм інтересам;

2) насильство – застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір.

У другому методичному посібнику, що став продовженням системного підходу МОН України, державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», ГО «Ла Страда-Україна» та дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) до розбудови безпечного освітнього середовища [40, с. 58] наявні наступні визначення насильства:

1) Насильство – це застосування силових методів, або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір.

2) Насильство – це фізична, психологічна, сексуальна або інша дія чи комбінація цих дій однієї особи над іншою, що порушує гарантоване Конституцією України право громадянина на особисту недоторканість.

3) Насильство – це навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або спільноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення у розвитку або різного роду збиток (ВООЗ).

Приведемо деякі з них.

Формами психологічного насильства пропонується вважати:

- словесні образи, погрози вбивством;
- погрози завдання каліцтва, травм, побиття;
- приниження;
- переслідування;
- залякування;
- пошкодження, псування або приховування особистих речей, предметів, прикрас тощо.

Наголошується, що фізичне насильство може мати такі форми:

- штовхання, хапання, ляпаси;
- побиття, стусани, укуси;
- викручування рук;
- смикання волосся;

- спроби придушення;
- заподіяння опіків;
- кидання предметів у бік жертви;
- загроза будь-якою зброєю та інше.

Отже, булінг є проявом насильства. Форма насильства у вигляді травлі, бойкоту, насмішок, дезінформації, псування особистих речей, фізичної розправи – має назву булінг (від англ. Bully–хуліган, залякувати).

Досліджуючи питання шкільного булінгу у сучасному освітньому середовищі О. О. Барліт і А. Ю. Барліт у своїх працях надають наступне тлумачення терміну «булінг»: фізичне або психологічне насильство тривалого характеру, спрямоване від однієї людини (групи осіб) на іншу людину (групу осіб) [24, с. 7-8; 25, с. 299].

Грунтовне дослідження булінгу презентувала у своїй роботі І. Сидорук [28, с. 170]. Вона зазначила, що уперше термін булінг (з англ. ‘bully’ – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; ‘bullying’ – цькування, залякування, третирування) з’явився на початку 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильства між дітьми в школі. Проведений І. Сидорук аналіз наукових робіт дав їй можливість сформулювати такі основні риси булінгу, як систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, тобто агресор займає вище становище, ніж його жертва; взаємостосунки переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. а також те, що підґрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і дає можливість відмежувати булінг від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а під час булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група. Ще одна характерна риса булінгу – він

передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині.

Посилаючись на публікації Л. Волинець і Т. Дорошок, дослідниця зазначає, що серед причин булінгу в колективі зазначені вчені виділяють наступні: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля тощо.

Серед іншого, представниця наукової спільноти пропонує шкільний булінг розділити на дві основні форми:

1). фізичний шкільний булінг – умисні удари, стусани, побої нанесення інших тілесних ушкоджень тощо; сексуальний булінг, хеппісліпінг;

2). психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму через словесні образи або погрози, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість. До цієї форми належать вербальний булінг (знаряддям слугує голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток і т. д.); образливі жести або дії; залякування (використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву здійснювати або не здійснювати що-небудь); ізоляція (жертву навмисне ізолює, виганяє або ігнорує частина учнів або весь клас); активне неприйняття (виникає у відповідь на ініціативу, що походить від жертви, кривдники дають зрозуміти, що вона ніхто, що її думка нічого не означає, роблять її «цапом відбувайлом»); пасивне неприйняття (виникає лише в певних ситуаціях, коли треба вибрати когось у команду, групу, сісти за парту, прийняти в гру, діти відмовляються: «З ним не буду!»); ігнорування (не звертають уваги, не спілкуються, не помічають, забувають, не проявляють відкритої агресії, але й не цікавляться); вимагання (грошей, їжі, інших речей); пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, ховання особистих речей жертви); кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших

електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень і фотографій, обзивання, поширення чуток тощо).

Наголошує, що основними механізмами розвитку булінгу є страх; заздрощі та конкуренція; неприйняття інакшості; бажання підпорядковувати когось власній волі; бажання витіснити когось із групи (колективу); бажання принизити іншого [28, с. 170–171].

Також, І. Сидорук у своїй статті акцентує увагу, що незвичний для нашого сприйняття термін булінг тісно пов'язаний із такими поняттями, як насильство (застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір); панування, влада людини над людиною, агресія (дії, спрямовані на порушення фізичної і психічної цілісності людини або групи людей). Агресія органічно пов'язана із насильством. Поняття агресія ширше за поняття насильство, воно включає в себе поняття насильство, третирування (виявляти зневагу до когось, поводитися безцеремонно, не зважати на чийсь думку), цькування (переслідувати кого-небудь різними нападами, наклепами і т. ін., знущатися з когось). Усі ці поняття відображають різні аспекти такого явища, як булінг [28, с. 170].

У своїх працях Л. І. Лушпай [36, с. 85] зазначає, що оксфордський словник англійської мови визначає булінг як розповсюджену шкільну проблему, яка полягає в тому, що деякі діти використовують свою силу, або вищий статус з метою принизити, налякати менших або слабших дітей. Ті, хто ініціює булінг називаються буллі. Додає, що багато англійських літературних художніх творів, де описано ситуації шкільного булінгу. Також, наголошує, що поняття «шкільний булінг» найчастіше ототожнюється із поняттями «агресія» і «агресивність». В побутовому, повсякденному розумінні, зазначає вона, слово «агресія» означає дії, спрямовані на порушення фізичної і психічної цілісності людини (або групи людей). Результатом агресивних дій може бути заподіяння матеріальної шкоди іншій людині, перешкоджання здійсненню намірів, реалізації інтересів іншої людини або, навіть, знищення іншої людини (людей).

Основною характеристикою цього визначення є антисоціальний відтінок. По формі агресивні дії можуть бути різними: дитячі пустощі й ігри, підліткові конфлікти, бійки, тощо. Слово *aggredi* (латинське – агресивний) походить від слова *adgradi*, яке буквально означає *gradus* – крок, *ad* – на, тобто «наступати, рухатися». Перше значення словосполучення «бути агресивним» було «рухатися у напрямку цілі без зволікань, без страху і сумніву», зазначає дослідниця.

Також у її статті [36, с. 85–86] можна ознайомитися з визначеннями поняття «агресія» інших авторів. Наприклад, Р. Берон і Д. Річардсон у монографії «Агресія» визначають агресію як будь-яку поведінку, що містить в собі погрозу або спричиняє шкоду іншим. Для визначення дії як агресивної, вона повинна містити в собі намір образити або скривдити, а не просто приводити до таких наслідків. Зазначають, що більшість авторів притримуються наступного визначення агресії: це будь-яка форма поведінки, метою якої є образа або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Агресивність розглядається авторами як модель поведінки, а не як емоція, мотив чи установка. Дослідники розглядають агресію як людський прояв з одного боку, і як форму соціальної поведінки з іншого. Критерій «наміру» вважають обов'язковим для визначення агресії, що виключає будь-яку випадкову дію, яка супроводжується заподіянням шкоди. З іншого боку, це визначення не відноситься до діяльності хірургів, травматологів, стоматологів, педагогів і батьків, які карають дітей керуючись дисциплінарними цілями. Агресія має місце тоді, коли результатом дії (або дій) є негативні наслідки. Щодо науковця Д. Ціллманн, то він обмежує вживання терміну «агресія» спробою заподіяти іншим тілесні або фізичні страждання, наголошує Л. І. Лушпай.

Сайт, що створений в рамках спільного проекту ЮНІСЕФ та МОН України [54] містить наступні визначення: булінг (від англ. *to bull* – переслідувати) – небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, яка призводить до цькування дитини іншою дитиною або групою дітей з метою

приниження, залякування та демонстрації сили; булінг – це агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним і психологічним впливом.

Видавнича група «Шкільний світ» не залишилася осторонь: у 2019 році вона випустила два збірника [55, 56], які містять наступні визначення:

Агресивна поведінка – це будь-які дії та вчинки, що передбачають заподіяння комусь або чомусь фізичної та психологічної шкоди.

Булінг – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки для заподіяння шкоди, щоб викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини; небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, що призводить до цькування однієї дитини іншою дитиною чи групою дітей із метою приниження, залякування та демонстрування сили.

Булінг прямий – застосування до особи фізичного насильства, образливих висловлювань, псування речей, відбирання грошей, сексуально забарвлені коменти та жести, погрози тощо.

Булінг непрямий – поширення пліток і чуток, бойкотування, уникнення, маніпуляція дружбою [55, с. 77, 112-113].

Автори другого збірника [56] від видавничої групи «Шкільний світ» наголошують, що досі немає чіткого наукового визначення терміну «булінг». Саме поняття «булінг» деякі автори розуміють по-різному і дають різну кваліфікацію його видів, а саме:

Булінг визначають як:

Соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнає нападів від іншої людини (іноді декількох, але зазвичай не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпорадності й виключення з групи.

Сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насилля від індивіда або групи стосовно індивіда, що не може захистити себе в певній ситуації.

Поведінку, яку можна визначити як неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний) тими, чия влада формально або ситуативно вища за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [56, с. 7].

До кампанії протидії булінгу долучилося й Товариство з обмеженою відповідальністю «Всеосвіта», яким було започатковано курс «Протидія шкільному насильству» [57]. Теоретична частина містить наступні визначення:

Булінг – це навмисна повторювана поведінка, яка проявляється у вигляді цькування, бойкоту, насмішок, дезінформації.

Булінг – від англ. bulli – хуліган, залякувати. Це навмисна повторювана поведінка, що проявляється у вигляді цькування, бойкоту, насмішок, дезінформації, знищення особистих речей, побиття. Це небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, яка призводить до цькування дитини іншою дитиною або групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили. Цей відносно новий термін означає старе як світ явище – дитячу жорстокість.

Булінг фактично є зменшеною копією терористичного акту.

На даний момент насильством вважають реальну дію чи загрозу умисної фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної дії, примусу з боку однієї особи до іншої з метою контролю, залякування, навіювання почуття страху [57].

У свою чергу, психологічна безпека освітнього середовища виражається в захищеності від насильства у взаєминах для всіх учасників освітньо-виховного процесу, тобто неприйняття учасниками вчинення насильницьких дій або пасивного спостереження щодо залякування, переслідування чи приниження інших. Нажаль, проведені українськими науковцями опитування показують, що в повному обсязі явище насильства з процесів навчання та виховання не викоренено. Навчальні заклади, стверджує О. О. Барліт, не тільки відіграють важливу роль у житті дітей як середовище основної соціалізації, а й є місцем, де вони досить часто зазнають насильства [24, с. 6]. Українські науковці визнають,

що наразі булінг продовжує бути соціально небезпечним. Це пов'язано з тим, що він призводить до травмування психіки усіх його учасників й може стати причиною стійких психологічних порушень, різноманітних комплексів, а у край жорстокому варіанті стати причиною виникнення соціально-небезпечних форм поведінки залежного, насильницького чи суїцидального характеру. Українські вчені стверджують: феномен булінгу не може припинитися сам по собі, він потребує втручання й роботи з ним [27, с. 104]. Стосунки між учнями, атмосфера в класі та в цілому в школі впливають не тільки на успішність навчання але і на психологічне здоров'я, соціальне благополуччя. Тому дітям необхідна підтримка з боку вчителів та припинення булінгу з їхньою допомогою. Саме в цьому полягає актуальність запровадження антибулінгової програми, в рамках якої був розроблений та впроваджений психологічний семінар-тренінг з профілактики та попередження булінгу, який спрямований на працівників школи – вчителів, психологів, соціальних педагогів та адміністрацію.

Булінг – явище інтернаціональне, наголошує О. Корміло [29, с. 175], і досліджується вченими багатьох країн: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та інших [116-121].

Більшість з них звертає увагу, що центральне місце в розвитку теорії булінгу зайняла праця [122] норвезького дослідника Дена Ольвеуса (Olweus) (1978). Відомий дослідник булінгу Д. Ольвеус (Dan Olweus) визначає три важливих компоненти:

- 1) булінг – агресивна поведінка, що охоплює небажані, негативні дії;
- 2) булінг охоплює патерн поведінки (патерн (від англ. patron) прийняті в певній культурі зразки та стереотипи поведінки), що постійно повторюється;
- 3) булінг характеризується нерівністю влади або сили.

Та пропонує розглядати булінг, як соціально-психологічне явище, що впливає на всіх учасників групи чи класу дітей, де він виникає. Додає, що Д. Ольвеус описав таку рольову структуру булінгу:

- 1) учень, який є жертвою булінгу;

2) учні, які здійснюють насилля, ініціюють і відіграють лідерські ролі в процесі булінгу – «булери», або переслідувачі, агресори;

3) послідовники – учні, які позитивно ставляться до знущань над іншими й беруть активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють головної ролі;

4) пасивні «булери» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад через сміх чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї;

5) потенційні «булери» – учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні;

6) «спостерігачі» (байдужі свідки) – учні, які не беруть участі в булінгу, і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації;

7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до насилля і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять;

8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до явища, вони захищають жертву або намагаються їй допомогти [122].

Розроблена ним модель булінгу в освітньому середовищі стала основою подальших досліджень цієї проблеми іншими авторами. Вони показали, що булінг, нажаль, поширений у всіх країнах. В кожній школі, в середньому, кожна п'ята дитина була або і донині є жертвою цькування, а кожен сьомий коли-небудь сам чіплявся до інших.

У своїй статті [34, с. 126] Л. І. Лушпай зазначає, що багато досліджень британських колег присвячено саме проблемі булінгу у школі (Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері та ін.). Назва «булінг», зазначає вона, походить від англійського слова «bully», яке означає хуліган, забіяка, людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати, або заподіяти шкоду слабшим людям. Слово булінг (bullying) означає агресивну поведінку однієї людини відносно іншої людини з метою заподіяти їй моральну або фізичну шкоду, принизити її і в такий спосіб утвердити свою владу. До речі, у своїх

більш ранніх публікаціях представниця наукової спільноти використовує слово «булінг» з двома «л».

Явище булінгу, наголошує дослідниця, посилаючись на відомого російського науковця І. Кона, за останні 20 років «буллінг» стало міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем [34, с. 126]. У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено багато визначень цього явища. Наприклад, Х. Лейманн визначає буллінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, як правило не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпорадності і виключення з групи». Дослідник Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи і надає власне визначення булінгу – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, вираження негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини.

В роботі згадується внесок британського науковця Н. Данкансон, що досліджував такий різновид булінгу, як вживання образливих, сексуально забарвлених слів у спілкуванні учнів молодшої і старшої середньої школи. Інформує, що у дослідженні брали участь 4 середні школи, які були розташовані на одній географічній території – у графстві Мідленд (центральна Англія) але презентували 2 різні за культурними характеристиками громади. Це були загальноосвітні середні школи, де спільно навчалися дівчата і хлопці; кількість учнів у кожній школі дорівнювала від 850 до 1100 учнів; учні цих шкіл належали до різних етнічних груп у різних пропорціях; всі школи були розташовані в місті; більшість дітей належали до сімей робітничого класу.

Впродовж семи років Н. Данкансон проводив своє дослідження - перед ним пройшло три покоління школярів. При цьому дослідник зазначав, що його вразила всюдисущність гендеру: гендерна складова була присутня у всіх ситуаціях і сферах шкільного життя. Вчений зауважував, що світ взаємин

підлітків – це дуже закрита сфера. Часто вчителі, батьки, науковці не мають доступу до неї.

Виявлено, що Н. Данкансон наголошував про ігнорування педагогами у більшості випадків подібні конфлікти через те, що вони не знали як поводитися їм самим у подібних ситуаціях. Це свідчило про їх непідготовленість до гендерного виховання молодого покоління, а також про низький рівень гендерної культури суспільства взагалі [34, с. 126-130].

Зарубіжні дослідження булінгу були передумовою розробки антибулінгових програм. Саме тому українські вчені вважали за потрібне досліджувати досвід протидії шкільному насиллю за кордоном, зокрема Канади. В своєму дослідженні О. Костюк звертає нашу увагу на роботи М. Розенштайн-Меннер (M. Rosenstein-Manner), С. Зайглер (S. Zeigler), В. Крейг (W. Craig), Д. Пеплер (D. Pepler), А. Чарач (A. Charach) як тих, що першими почали вивчати питання шкільного булінгу в Канаді [33, с. 28].

В своїй роботі науковець розкрив особливості діяльності канадських освітян з різними суб'єктами: кривдником та жертвою булінгу, однолітками-свідками булінгу, вчителями та шкільним персоналом, батьками.

Серед іншого він зазначає, що антибулінгова робота в канадських школах є злагодженим механізмом, який передбачає співпрацю школи з учнями та їхніми батьками, громадськими організаціями та членами громади. Окреслив характерні риси інтеграції антибулінгової складової до офіційного шкільного навчального плану (навчально-виховного процесу, позакласної та позашкільної діяльності) та неофіційного навчального плану (політики шкіл, очікувань від учнів та шкільних працівників стосовно їхньої поведінки). У законодавстві про освіту провінції Квебек, наголошує дослідниця, «булінг» (третирування) визначається, як пряма або непряма поведінка, коментар, дія чи знак, у тому числі, здійснені за допомогою соціальних мереж, з метою завдати особі фізичної або психологічної шкоди, її приниження, залякування, соціального виключення. Наводить особливості булінгу: повторюваний, агресивний характер, а також наявний дисбаланс влади у стосунках між жертвою та

кривдником. Зазначає, що булінг проявляється у вербальному, фізичному, соціальному або електронному видах і може стосуватися обмежених можливостей, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, сексуальності, раси, етнічності, релігії та ін.

Відмітила, що на сьогодні канадські вчені сформулювали загальновідомі негативні наслідки впливу булінгу на фізичне, психічне та соціальне здоров'я учнів: знижується їхнє ставлення до навчання й навчальні досягнення. Іншою небезпекою булінгу, як засвідчила праця дослідниці В. Крейг з Університету Квін та її колеги Д. Пеплер з Йоркського університету, є те, що булінгова поведінка в дитячі роки здатна перерости в агресію у романтичних стосунках у підлітковому віці: сексуальні домагання та агресивну фізичну поведінку. В особливо невігідному становищі опиняються дівчата, які ставали жертвами булінгу в дитячому віці. Наразі дослідження В. Крейг та Д. Пеплер стосовно особливостей підліткового розвитку особистості показало, що в тому випадку, коли хлопці-жертви булінгу в підлітковому віці стають фізично більшими, булінг над ними припиняється. Однак, дівчата з раннім статевим розвитком продовжували зазнавати булінгу.

За результатами опитування, науковці визначили, що питання булінгу є актуальним у канадській школі, про що свідчать статистичні дані багатьох досліджень. З'ясували, що проблема частково криється у ставленні учнів до цього явища. За свідченням опитування, проведеного науковцями з Університету Британської Колумбії в 1999 році, серед 490 учнів 8-10-х класів (половина з яких були жіночої статі, половина – чоловічої статі) більшість опитаних школярів вважали булінг нормальною частиною шкільного життя (64%) або навіть убачали в ньому користь для загартування учня, мотивації до вирішення проблем (20–50%). З'ясувалося, що ставлення учнів до агресора також переважно було позитивним: 61–80% школярів зазначили, що агресори користуються популярністю та авторитетом серед своїх ровесників. Таке ставлення учнів до булінгу призводить до того, що вони, ставши свідком ситуації, не лише не вважають за потрібне заступитися за жертву, а й

підтримують переслідувача і заохочують булінг. Разом із тим, наголошує О. Костюк, канадські науковці виявили ефективність втручання однолітків у випадок булінгу: конфлікт припинявся вже через десять секунд після втручання ровесників [33, с. 28-29].

Підсумовуючи розглянуту в цьому підрозділі проблематику, можна зробити такі висновки:

Перші системні дослідження феномена третирування учнів здійснили скандинавські фахівці аж у 70-х роках ХХ ст. Від 80-х; від 90-х років минулого століття цій проблемі почали приділяти велику увагу в інших країнах Західної Європи, а також у США, Австралії, Японії. Наукова література містить значну кількість визначень феномена насильства у освітньому середовищі, все частіше науковці у своїх працях використовують термін «булінг». В перекладі з англійської мови булінг (bullying) означає цькування, залякування, третирування. Ті, хто ініціює булінг, називаються буллер. Серед різновидів булінгу виокремлюють: вербальний (образливі прізвиська, поширення неправдивих чуток тощо); образливі жести чи дії; ізоляція («жертва» навмисно ізолюється, виганяється чи ігнорується частиною учнів або навіть усім класом); вимагання (грошей, їжі, різних речей, примушування щось вкрасти); кібербулінг (із залученням мобільного зв'язку чи комп'ютерних технологій: через СМС чи соціальні мережі «жертві» надсилаються різні тексти, картинки, відео образливого або погрозливого характеру).

Масштаби проблеми булінгу (цькування) прикро вражають. Можливо це є наслідком того, що більшість людей протягом останніх років проживали в інформаційному потоці, пов'язаному з воєнними діями, насиллям, і з часом почали звикати до цього середовища, а також усвідомлювати, що насилля – дієвий засіб відстоювання власних інтересів.

Тому не є достатнім лише визнавати цю проблему та час від часу поверхнево цікавитися цим напрямом. Підтримуємо бачення тих науковців, які вважають головною проблемою протидії булінгу є те, що в свідомості викладачів ще досі не сформовано уявлення про відповідальність у реалізації

антибулінгових програм в учнівських колективах. У педагогів не сформовано уявлення, що проблема булінгу в освіті існує, а якщо є випадки агресії з боку учнів, то це проблема не тільки сімейного виховання, а й соціально-педагогічної роботи школи. Досліджуючи чинники булінгу, необхідно враховувати, що булінг як соціальне явище має соціокультурну обумовленість. Одним із найбільш значущих чинників, що викликають булінг – це наявність гендерних стереотипів. Враховуючи те, що діти не завжди можуть впоратися із наслідками булінгу, необхідна цілеспрямована педагогічна робота з протидії булінгу. Для цього необхідно у майбутніх викладачів формувати антибулінгову грамотність, яка полягає перш за все у володінні понятійним апаратом.

Незважаючи на збільшення кількості наукових публікацій із наведених в Концепції «Нова українська школа» проблем, викладачі закладів вищої освіти не завжди уявляють взаємозв'язок науково-педагогічної проблеми формування професійної компетентності педагога вищої школи в контексті антибулінгових програм.

1.2. Вітчизняний та закордонний досвід протидії булінгу в освіті

Перші результати спільної дії Міністерства освіти та науки України, освітянської спільноти та вчителів-практиків щодо протидії булінгу у загальноосвітніх школах було представлено завдяки дослідженню UNICEF 26 жовтня 2018 року в Київському університеті імені Бориса Грінченка. Там відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Цькування у шкільних колективах (булінг): політики і практики запобігання та подолання» [58; 59].

Серед іншого доповідачі наголошували, що найчастіше причинами цькування з боку однолітків стають зовнішній вигляд, переконання та потенційно віктимна поведінка (найбільш вразливими до булінгу є сором'язливі, зі зразковою поведінкою діти, а також діти, які, в силу різних життєвих обставин, «замкнуті в собі», закриті для спілкування). А також те, що цькування в школі має

надзвичайно негативні наслідки в майбутньому, залишають психологічні травми на все життя, що в подальшому може виражатися в неспроможності батьків, які в дитинстві зазнали булінгу, будувати повноцінні відносини з іншими людьми та виховувати власних дітей.

Цій події передувала, вважаємо, наполеглива робота багатьох людей. Так, рухом вперед щодо подолання системного шкільного насильства став прийнятий 18 грудня 2018 р. Верховною Радою Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 2657 [1] (надалі – Закон № 2657). На законодавчому рівні документ окреслив поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей, а також інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (надалі – Кодекс) [60]. Так, Кодекс доповнено новою статтею 173⁴, яка встановлює адміністративну відповідальність за булінг, приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником, або засновником закладу освіти, у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Якщо правопорушення вчиняє підліток, який не досяг 16 років, ці штрафи платять його батьки. Закон № 2657 визначає механізми протидії цькуванню, зокрема, покладання на засновника закладу освіти здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу; на керівника закладу освіти – затвердження та оприлюднення на своїх веб-сайтах плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, а також забезпечення відкритого доступу до правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти. Разом з цим, вищезазначеним Законом № 2657 передбачається порядок подання та розгляду заяв про випадки булінгу від здобувачів освіти, їх батьків та інших осіб; прописується процедура видання рішення про проведення розслідування. Окрім цього, змінами до статті 73 Закону України «Про освіту» [47] Освітньому омбудсмену надається право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти та на отримання інформації від центрального органу

виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти.

На думку колишньої міністерки освіти і науки України Лілії Гриневич, Закон № 2657 передбачає чіткі алгоритми дій у випадку цькування. На вищезгаданій конференції [58] вона зазначила, що в першу чергу, з булінгом треба боротися через його попередження, але ті, хто здійснюють цькування, мають розуміти, що за цим слідує покарання. Так, зі її слів, якщо дитина стала свідком булінгу в закладі освіти, передусім вона може розказати про це батькам, вчителю, психологу або безпосередньо директору. Окрім цього, можна звернутись на гарячу лінію ГО «Іа Страда – Україна» з протидії насильству в сім'ї або із захисту прав дітей за телефоном 0 800 500 335 або 116 123 (короткий номер з мобільного), до соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді, до Національної поліції або Центру надання безоплатної правової допомоги: 0 800 213 103. Після отримання звернення дитини, відповідна особа або орган інформує керівника закладу освіти у письмовій формі про випадок булінгу. Директор школи має розглянути таке звернення та з'ясувати всі обставини. Надалі директор має скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу та окреслити подальші дії. Якщо комісія визнала, що це був булінг, а не одноразовий конфлікт, то очільник закладу зобов'язаний повідомити уповноважені підрозділи органів Національної поліції України та Службу у справах дітей. До складу такої комісії можуть входити педагоги, психолог, соціальний педагог, батьки постраждалого та «булера», керівник закладу та інші зацікавлені особи. У разі, якщо комісія не кваліфікує випадок як булінг, а постраждалий не згодний з цим, то він може одразу звернутись до органів Національної поліції України. Отже, саме на керівництво школи та вчителів накладаються основні обов'язки та відповідальність за здійснене цькування.

Шкільні психологи, в свою чергу, наголосили, що у будь-якому разі, лише законодавством справа обійтись не може – необхідно і надалі проваджувати супутні заходи, на кшталт, роз'яснювальної роботи, бесід та тренінгів. Координаторка національної дитячої «гарячої лінії» О. Кривуляк,

допускаючи штрафи, як міру відповідальності або засіб попередження, наголосила на важливості превенції булінгу та вказала на суттєві прогалини в організації профілактичних заходів в українських школах. Та найголовніше в ситуації з цькуванням, зазначила вона, знайти причину такої поведінки дитини, бо дуже часто булери просто не знають, як вести себе інакше. У багатьох випадках діти-агресори і самі піддаються насиллю в сім'ї. Їх можуть бити батьки, старші брати або сестри, внаслідок чого такі діти і зганяють злість на тих, хто слабший. Таких дітей просто не навчили жити в соціумі, справлятися зі стресом, не зривати свої емоції на інших. Для них агресія – це спосіб «самозахисту» – зазначила О. Кривуляк [58].

Водночас, виступаючи звертали увагу на те, що покарання не завжди спрацьовує при вирішенні означеної проблеми, оскільки булер може просто затаїти образу та помститися пізніше. У зв'язку з цим, виникає проблема булінгу поза навчальним закладом, яка по факту випадає зі сфери дії закону. Відтак, цькування дітей поза межами шкільного подвір'я також повинне бути в фокусі відповідних інстанцій та не залишатися безкарним.

Українські правознавці відмічають важливість самого факту прийняття закону та виокремлення в законодавстві поняття «булінг» як виду правопорушення, вказуючи, разом з цим, на ряд нюансів, що можуть ускладнювати процедуру притягнення до відповідальності. Зокрема, мова йде про такі види цькування, як бойкот, ігнорування або відсторонення дитини з колективу, плітки тощо, притягнення до відповідальності за які практично не можливе, тим більше в суді. Заступник директора Українського інституту дослідження екстремізму Б. Петренко зазначає, що у зв'язку з тим, що тепер булінг є кваліфікованим правопорушенням і згідно із законом означає не просто застосування насилля, а застосування насилля (фізичного або психологічного) з метою підпорядкування жертви своїм інтересам, на суді доведеться доводити не тільки факт насильства, а й те, що воно було скоєно з метою контролю однієї дитини над іншою.

Важливим аспектом щодо протидії булінгу в освіті вважаємо розміщення МОН України на власному офіційному веб-сайті статей та корисних посилань з відповідної тематики [61-65], а також наявність розроблених у 2018 році «Методичних рекомендацій щодо запобігання та протидії насильству».

Позитивним зрушенням щодо протидії булінгу в Україні варто вважати і низку видань, які стали результатом спільних зусиль багатьох фіхівців. Так, у серпні 2018 року Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді МОН України для використання в закладах освіти було схвалено комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [66]. Видання містить три програми, а саме: програму гуртка «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації», програму факультативу «Вирішуємо конфлікти та будуймо мир навколо себе», програму освітнього тренінгу для здобувачів освіти «Базові навички медіатора/медіатори служби порозуміння закладу освіти». Видання було підготовлене в рамках проекту «Створення служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному» та вирішення конфліктів мирним шляхом в закладах освіти Донецької та Луганської областей», який впроваджує Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та ГО «Ла Страда-Україна» за фінансової підтримки Європейського союзу. Слід додати, що термін «булінг» хоч і не внесений до назви перелічених програм, але протидія насильству, протидія булінгу є складовою частиною їхнього змісту та знаходить своє відображення у переліку завдань. Вважаємо необхідним наголосити, що програма освітнього тренінгу «Базові навички медіатора/медіатори служби порозуміння закладу освіти» [66, с. 36-142] містить детально розроблений план проведення тренінгу, хід проведення тренінгу із зазначенням мети і завдань, теми обговорення, запитання до учасників, форми роботи, необхідні для тренінгу матеріали та рекомендований час проведення, тощо.

Двома роками раніше ГО «Ла Страда-Україна», завдяки фінансовій підтримці посольства Великої Британії в Україні, в рамках проекту «Розбудова

миру, профілактика і розв'язання конфлікту з використанням медіації в групах та громадах, які постраждали від конфлікту, особливо серед жінок та дівчат – ВПО», у співпраці із МОН України, Національною академією педагогічних наук України, Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи випустили навчально-методичний посібник «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект» [53]. Видання містить опис актуальних викликів профілактики росту насильства та конфліктів у суспільстві та шкільному середовищі в умовах анексії частини території України та збройного конфлікту на Сході України; містить багато теоретичної, практичної інформації та методичних порад з профілактики та вирішення конфліктів мирним шляхом і запровадження медіації та відновних практик у закладі освіти. Застосування запропонованих технік, методичного інструментарію на

практиці, наголошує преамбула, дозволить ефективно запобігти проявам насильства серед дітей та підлітків та мінімізувати вказані прояви. Велику практичну спрямованість має програма освітньої діяльності та спецкурс «Базові навички медіатора в навчальному закладі. До видання включено програми занять і тренінгів, вправи з окресленої тематики. Восьмий розділ містить методичні розробки занять, квестів, тренінгів, методичні рекомендації, буклети, тощо.

Видання «Булінг. Управлінський аспект» від видавничої групи «Шкільний світ» [55] побачив світ у 2019 році; містить діагностику, семінари-тренінги для педагогів, батьків, заступників директорів ЗЗСО з виховної роботи, лідерів учнівського самоврядування, методичні конструктори – корисні та сучасні матеріали, що стануть у пригоді та допоможуть запобігти та подолати проблеми булінгу в закладі освіти.

Ще одне видання від видавничої групи «Шкільний світ», яке побачило світ у 2019 році, має назву «Антибулінг. Практичні заняття» [56]. У збірнику подано теоретичний матеріал, діагностичні методики, тренінгові й інтерактивні заняття, семінари, виховні години, спрямовані на профілактику та вирішення

проблеми булінгу, агресії та насильства в учнівському середовищі. Діагностичні методики допоможуть оцінити рівень прояву цькування та насильства в конкретному класі чи закладі, розробити план профілактичних заходів. Окремі практичні заняття, зазначає колектив авторів, спрямовано на роботу з різними учасниками освітнього процесу (учні, батьки, педагоги).

Змістовним, вважаємо, видання навчально-методичного посібника для соціальних педагогів, практичних психологів та вихователів «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять» [67]. Посібник видано у 2013 році та схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах науково-методичною Комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України у грудні 2014 року. Просвітницько-профілактична програма тренінгових занять «Не смійся з мене» створена у межах проекту «Повага дією» за задумом «Пітер Ярроу Продакшнз» і «Педагоги за суспільну відповідальність». Основою програми «Не смійся з мене» є теза про те, що діти найкраще засвоюють інформацію тоді, коли їх активно залучають до процесу навчання. Програма містить тренінгові заняття, що призначені для дітей підліткового та юнацького віку. Метою програми тренінгових занять «Не смійся з мене» є профілактика та корекція не толерантної, агресивної, насильницької поведінки, створення атмосфери уваги, співчуття і співпраці у дитячому колективі. У процесі тренінгових занять, діти набувають таких умінь: доречне вираження почуттів; увага, співчуття і співпраця; творче вирішення конфліктних ситуацій; усвідомлення і прийняття відмінностей. Вправи, запропоновані у навчально-методичному посібнику, мають на меті підвищити рівень самосвідомості дітей, навчити їх вільно виражати почуття, встановлювати зв'язок із власним внутрішнім «я» та одне з одним, надати педагогу важливі знаряддя для формування необхідних навичок. Окрім цього, подані вправи допоможуть надихнути дітей створення небайдужого, толерантного середовища. Програма тренінгових занять «Не смійся з мене» має просвітницько-профілактичну мету. Вона містить спеціально розроблений

комплекс заходів, спрямованих на попередження та/або подолання конкретної соціальної проблеми або декількох пов'язаних між собою проблем шляхом підвищення рівня поінформованості, а також розвитку відповідних умінь і навичок у її учасників. Беззаперечно, серед найголовніших переваг програми над окремими профілактичними заходами є такі: комплексний та різнобічний підхід до попередження небажаного явища/ типу поведінки; можливість максимально врахувати потреби та запити цільової аудиторії; можливість систематично реалізувати заходи у межах програми (проведенні декількох занять, пов'язаних єдиною метою та принципами); охоплення ряду пов'язаних між собою тем (проблем) та формування в учасників вірних причинно-наслідкових зв'язків між певним видом поведінки та сукупністю її наслідків, зазначається у передмові [67, с. 5-6].

Серед інших, свої напрацювання презентує колектив авторів Житомирського міського ліцею при ЖДТУ. За допомогою спільного проекту ГО «Інститут креативних інновацій» та освітнім тренінговим центром «Психологія Життя», за підтримки управління у справах сім'ї, молоді та спорту Житомирської міської ради було розроблено профілактичну програму «Профілактика булінгу в учнівському середовищі: антибулінгова майстерня для підлітків» [68], яка впроваджувалася протягом березня – червня 2018 року. У теоретичній частині програми проаналізовано соціально-педагогічну, психологічну проблему сучасності – булінг. Розкрито сутнісні ознаки, основні причини, форми прояву цього явища, визначено основні риси булінгу, проаналізовано основні механізми його розвитку, описано рольову структуру булінгу та висвітлено наслідки для всіх учасників цього явища (для жертв булінгу, булерів, спостерігачів). Практична частина програми містить систему роботи навчального закладу в даній тематиці, яка може бути поширена та запроваджена в інших навчальних закладах; орієнтована на принципи рівності передачі набутих знань, практичності та можливості використання в майбутньому. Учасники програми матимуть змогу набути знань та сформувати вміння і навички, які необхідні для життя. Впровадження програми в

навчальному закладі варто здійснювати поступово, враховуючи всі етапи та структурні компоненти програми, а також потреби та запити цільової аудиторії.

Результати використання профілактичної програми, стверджується у пояснювальній записці документу, засвідчили підвищення рівня обізнаності учнівської молоді з актуальної соціальної проблеми булінгу та стимулювання ліцеїстів до свідомого використання набутого практичного досвіду у майбутньому.

До антибулінгового напрямку в Україні приєдналися і представники неформальної освіти. Так, платформа масових відкритих онлайн-курсів «Prometheus» підготувала курс «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти» [69], який підготовлений в рамках створення національної системи протидії і попередження булінгу (цькування) в закладах освіти МОН України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та українського громадського проекту масових відкритих онлайн-курсів Prometheus. Курс вже готовий до проходження та є безкоштовним.

Свій внесок у протидію шкільному насильству підготувала освітянській спільноті студія онлайн-освіти EdEra. Курс «Недискримінаційний підхід у навчанні» [70] містить модуль «Протидія цькуванню» від Г. Корнієнко, тренерки з питань протидії всім формам дискримінації та ксенофобії ГО «Донбас СОС». Цей курс надає можливість ознайомитися з основними поняттями цькування (булінгу), розглянути практичні ситуації в школі та скласти власний план дій для протидії цькуванню у своєму навчальному закладі, стверджується в анонсі до курсу. Курс представлений ГО «Студена» в рамках проекту «Програма сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Раєт в Україні. Спочатку автори не планували виділяти багато уваги темі цькування, але, побачивши результати опитування, яке автори проводили напередодні роботи із курсом, вирішили зосередитись і на цьому питанні також. Із відповідей стало ясно, що найбільший відсоток людей не розуміє в принципі теми курсу. Але на друге місце вийшло

питання з протидії цькуванню, на яке вони спочатку виділили небагато часу. Коли почали читати відповіді вчителів, то побачили, що вони не розуміють, що робити із цькуванням. Основний запит: що робити із цькуванням в класах, з цим постійно стикаємося? Ми автори зрозуміли, що потрібно терміново робити розширення курсу і додавати ще один навчальний тиждень, присвячений виключно протидії цькуванню», розповіла під час презентації курсу А. Мельниченко, координаторка проекту й голова ГО «Студена» [71].

Слід наголосити, що вищезгадане Товариство з обмеженою відповідальністю «Всеосвіта» на своїй платформі, окрім започаткованого курсу «Протидія шкільному насильству» [57], надає можливість спільноті активних освітян долучилося до кампанії протидії булінгу шляхом розміщення своїх власних напрацювань щодо протидії булінгу в освітньому середовищі. Станом на 10 вересня 2019 року 246 освітян поділилися файлами, складовою назви яких є слово «булінг», файлів із словами «насилля», «насильство», що направлені на профілактику цього явища – понад 90.

Але, не зважаючи на вище перелічене українські науковці наголошують на недостатній розробленості в Україні механізмів профілактики та подолання проблеми булінгу. І тому вважаємо доцільним є вивчення закордонного досвіду антибулінгової роботи в загальноосвітніх школах з метою створення дієвого правового механізму протидії явищу булінгу, адже дана проблема не має кордонів і тема безпеки освітнього простору постає навіть у соціально-благополучних країнах.

У розвинутих країнах відповідні дослідження розпочались ще у 80-х із подальшим закріпленням проблематики «school violence» у законодавстві. Сьогодні, найсуровіше «дитяче» законодавство мають такі країни як Індія, Ірландія та Сінгапур – тюремне покарання в них стає можливим вже з семи років. У Великобританії, Швейцарії, США та Австралії до в'язниці саджають з десяти років (наприклад, у штаті Пенсильванія суд встановив довічне ув'язнення одинадцятирічному засудженому, який застрелив вагітну жінку).

Говорячи про світовий досвід із розв'язання даного питання, варто відзначити, що однією з перших країн, де про проблему булінгу почали говорити на національному та законодавчому рівнях стала Швеція. Тут, окрім законів, що захищають жертв цькування, впроваджено закріплену в законодавстві системну профілактичну роботу, яку здійснюють державні установи та некомерційні організації, на кшталт, «Friends». Доволі дієвим способом протидії цькуванню в Швеції став так званий «Метод Фарста», що полягає у створенні в школах спеціальних «антибулінгових» команд з учнів та вчителів, задачею яких є захист інших учнів з першого по дев'ятий клас. До подібних команд відбирають школярів з лідерськими якостями та призначають їм по кілька підшефних з молодших класів. Кожен «лідер» повинен хоча б раз за день підходити до ввірених йому учнів, дізнаватися, чи все гаразд та давати зрозуміти про готовність допомогти у вирішенні проблем зі цькуванням.

За кордоном на профілактичну роботу з попередження булінгу звертається багато уваги. Зарубіжні дослідники прагнуть не лише виявити типи та фактори булінгу, але і розробити програми їх запобігання та подолання наслідків. Більшість таких програм мають системний профілактично-корекційний характер.

Сьогодні в різних країнах, зазначає Л. Лушпай, діє безліч програм вирішення проблеми цькування в школі, що розрізняються за ступенем залученості школи. Але у всіх цих програм є і загальні параметри:

- регулярне опитування учнів про розповсюдженість булінгу;
- обговорення проблеми булінгу в класах, на загальношкільних і батьківських зборах;
- створення самими учнями (за участі і допомоги дорослих) кодексу поведінки;
- посилення спостереження вчителів за дітьми під час перерв, у їдальні, на спортивному майданчику, на шкільному подвір'ї;
- навчання педагогічного колективу стратегіям профілактики булінгу і втручання при його виникненні [36, с. 88].

Найефективнішою антибулінговою програмою визнано норвежську загальнонаціональну програму Дена Ольвеуса, результати багатолітнього моніторингу якої продемонстрували свою дієвість. На підставі своїх досліджень Дан Ольвеус розробив найбільш досліджену та розповсюджену програму превенції булінгу в світі – Olweus Bullying Prevention Program [122]. Експериментальна програма по боротьбі із цькуванням почала впроваджуватися урядом Норвегії ще у 1982-1984 роках. Апробація програми відбувалася одразу у 42 норвезьких школах. Особливістю даної програми була, крім перерахованих вище п'яти пунктів, загальношкільних наявність конференцій з проблем цькування. Через вісім і двадцять місяців після закінчення цього експерименту був здійснений моніторинг стану закладів освіти, в результаті якого виявлено стійке зниження частоти виникнення епізодів цькування більше ніж удвічі: відбулося зниження на 30-50% кількість інцидентів, пов'язаних з цькуванням. Одночасно знизилися й показники антисоціальної поведінки, включаючи пияцтво, крадіжки, вандалізм тощо, а також покращився загальний клімат в школах. Секрет успіху полягає в системному підході до проблеми булінгу: психолог та вчений Ден Ольвеус наполягає на важливості роботи з усім набором соціальних ролей: так званій «bullying circle» складають не лише жертва та агресор, а й прибічники та пасивні спостерігачі. Така програма засновується на принципах, що передбачають створення теплого та позитивного шкільного (в ідеалі – і домашнього) середовища та ставить акцент не на покаранні, а на заохоченні до мирного співіснування з твердими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки. Реалізація комплексу інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій передбачає три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний. За рішенням уряду Норвегії програма Д. Ольвеуса була включена до реалізації у всіх школах як обов'язкова. До слова, в школах Швеції та Норвегії на початку кожного навчального року укладається трьохсторонній договір, який підписує учень (навіть першокласник!), батьки та адміністрація школи. Мета цього договору –

запобігти неприйнятній та агресивній поведінці в школі. Так, кожен школяр попереджається про те, що він не має право погрожувати словом чи ділом іншим учням, наносити фізичну або психологічну шкоду однокласникам, псувати їх майно. В іншому випадку шкільний фахівець і директор школи мають право за першої ж нагоди поставити винного на облік до поліції, а за поведінку малюків повністю відповідатимуть їхні батьки. Крім того, батьки зобов'язуються вирішувати проблеми такого роду разом зі шкільними психологами.

Варто знати, зазначає у дослідженні Ю. Букіна, що програма має два напрямки роботи – превенцію, тобто попередження булінгу, та реагування на цькування. Превентивна частина програми Д. Ольвеус включає: створення позитивного оточення, де відносини між учасниками побудовані на повазі; інформування учнів, персоналу та батьків стосовно видів булінгу і його впливу; наявність зовнішньої антибулінгової програми для учнів, які знаходяться у групі ризику; щорічне опитування стосовно булінгу у школі чи коледжі; зрозумілий та доступний документ про права та обов'язки учнів [72].

Антибулінгові втручання проводяться на трьох рівнях: індивідуальному, на рівні класу та на рівні школи.

Отже, на рівні школи програма Ольвеус передбачає впровадження таких заходів: обов'язкове регулярне проведення шкільних зборів на тему проблем жертв булінгу; краща супервізія дітей протягом перерв і обіду; створення такої атмосфери довіри, коли діти можуть розповісти про «наболіле», а також наявність таких людей, з ким можна поговорити; групи вчителів, що працюють над розвитком екологічного та позитивного соціального середовища в школі; обов'язкова наявність контактного номеру, на який можна анонімно або відкрито зателефонувати та розповісти про знущання; регулярні зустрічі батьків і персоналу школи; проведення батьківських кіл; облаштування привабливого ігрового майданчика в школі як спосіб заохочення дітей до ігор та відволікання від небажаної поведінки.

На рівні класу превенція булінгу виглядає так: обов'язкова розробка правил класу з протидії булінгу – правила придумують та обговорюють всі учні разом з вчителем; регулярні збори класу; організація рольових ігор, читання та обговорення літератури; застосування таких форм навчання, що стимулюють співпрацю учнів; регулярні спільні активності учнів класу; проведення зустрічей класу у форматі «вчителі-батьки-діти».

Втручання на індивідуальному рівні будується за цими обов'язковими пунктами: серйозні розмови з кривдниками та жертвами; серйозні розмови з батьками учнів, які опинилися в ситуації булінгу; за необхідності – зміна класу або школи для жертви чи агресора; серйозні розмови з батьками учнів в ситуації булінгу; ідеї від батьків і вчителів щодо вирішення ситуації; допомога з боку «нейтральних» учнів; допомога та підтримка з боку батьків; дискусійні групи для батьків кривдників та жертв.

Для дієвого подолання випадків булінгу та продуктивного реагування програмою Ольвеус передбачені такі практичні заходи:

- 1) чітко розроблені та роз'яснені учням шляхи повідомлення про випадки цькування;
- 2) наявність кнопки «Повідомити про булінг» на сайті школи або коледжу;
- 3) для подолання наслідків булінгу – застосування моделі відновного правосуддя для нормалізації стосунків після випадків цькування;
- 4) дисциплінарні дії, які необхідно вжити щодо ініціаторів булінгу;
- 5) доступ до шкільного психолога та/або зовнішніх установ (за необхідності).

Орієнтована на подолання та попередження булінгу, програма Д. Ольвеуса також сприяє вирішенню конфліктів і проведенню медіації у напружених ситуаціях між однолітками. З цією метою були розроблені методичні рекомендації та перелік уроків щодо превенції булінгу, будова менеджменту в межах класу, заходи щодо керування гнівом.

Посилаючись на науковців, дослідниця інформує, що запровадження програми призвело до:

- скорочення скарг школярів про знущання та залякування щодо себе на 50 % і більше. Оцінки однолітків і вчителів щодо проблем приблизно однакові;
- помітне скорочення учнівських звітів про загальну антисоціальну поведінку, такі як вандалізм, бійки, крадіжки та прогули;
- чітке поліпшення соціального клімату в класі, що відображається у звітах учнів про покращений порядок та дисципліну, більш позитивні соціальні відносини та ставлення до шкільної роботи та школи. У результаті впровадження програми опосередковано проводилося попередження суїцидів школярів, наголошує у своїй статті представниця психологічної служби ГО «Освітній маркер» Ю. Букіна [72].

Наукові дослідження булінгу привернули увагу до проблеми виховання у молодого покоління гендерної культури і Міністерства освіти Великої Британії. У 2006 році Міністерство розробило рекомендації і стратегії, спрямовані на запобігання і викорінення булінгу у середніх школах: – «Safe to Learn: Anti-bullying Work at School» (Безпечне навчання – антибулінгова робота в школі). У цьому документі наголошується, що булінг – це неприпустиме явище в школі і кожен, хто працює у сфері шкільної освіти, є відповідальним за створення такої шкільної культури, де булінгу немає місця [35, с. 103].

Згідно чинного законодавства Британії про освіту, при інспектуванні з 2006 року директори середніх шкіл повинні визначати критерії поведінки учнів у школі, які включають винагороди, санкції і стратегії управління поведінкою учнів. Директор і педагоги мають право застосовувати дисциплінарні заходи, якщо випадки булінгу мають місце і поза школою, наприклад, кібербулінг. Антибулінгова складова, наголошували посадовці країни, має стати важливим напрямком загальної політики школи.

Міністерство освіти, в свою чергу, рекомендувало прийняти кожній школі важливий документ – Устав щодо булінгу – «Bullying – A Charter for Action». Цей документ має містити чітко розроблені критерії самооцінки для

учнів, за допомогою яких можна визначити своє відношення до булінгу: чи схильна конкретна людина бути ініціатором ситуацій булінгу, чи жертвою; чи має правильну позицію щодо подібної поведінки. Наголошувалося на залученні до роботи з булінгом не тільки педагогів, а й батьків, громаду, самих учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію. Директорам шкіл рекомендовано було призначити педагога або психолога зі штату школи (Behaviour and Attendance Consultant), який був би відповідальним за вирішення питань, пов'язаних з булінгом, і в обов'язки якого входило би спостереження за поведінкою учнів, консультування і надання необхідної допомоги. Школам рекомендувалося регулярно проводити моніторинг ситуацій спілкування учнів на предмет виявлення булінгу. Це допомагатиме визначити ефективні заходи, спрямовані на викорінення такої поведінки. Цілі впровадження антибулінгових шкільних заходів, зазначалося, наступні:

- попередити, або зупинити шкідливу поведінку, яка спрямована на заподіяння шкоди іншому;
- реагувати на випадки булінгу свідомо, адекватно (педагогам і психологам потрібно застосовувати професійні знання і уважне ставлення до кожної дитини);
- захищати учнів, які стають жертвами булінгу, допомагати їм у подоланні негативних наслідків;
- застосовувати дисциплінарні покарання до учнів, які ініціюють булінг і допомагати їм зробити правильні висновки щодо неприпустимості подібної поведінки і власної відповідальності за свої дії.

Велика увага приділялася превентивним заходам, а саме:

- ефективному управлінню школою, коли чітко робиться акцент на неприпустимості булінгу;
- використанню навчальних можливостей з метою попередження булінгу (зобов'язували включати питання, пов'язані з булінгом у навчальні програми з таких предметів як, наприклад, «Personal, Social and Health Education», який

присвячений основам психології, соціального життя і здоровому способу життя, Citizenship classes – права і обов'язки громадянина);

- організації соціальних заходів, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків (наприклад, антибулінговий тиждень – Anti-bullying Week, конференції, присвячені зазначеній проблематиці) [34, с. Лушпай].

На теперішній час у Великобританії реалізується програма Делвіна Таттума, багато в чому подібна до розробок Д. Ольвеуса [74, с.20-21], що включає в себе три стадії: роботу з кризою, інтервенцію і профілактику. Щотижня в британських школах проходить урок персональної та соціальної освіти (Personal and Social Education), під час якого, серед іншого, обговорюються міжособистісні проблеми в класі. Така командна робота сприяє зниженню ризику булінгу. Примітно, що окрім спеціальних уроків у школах обов'язково також діють антибулінгові програми, які контролюють порядок і поза школою. Наприклад, у багатьох школах розроблено спеціальні карти (найчастіше онлайн-карти), на яких діти відзначають місця, де до них приставали булери. У міру того, як ця карта оновлюється, вчителі патрулюють нові небезпечні місця. Дуже часто школи самі влаштовують гуртки взаємодопомоги, де старші учні, які стикалися з цькуванням, розповідають молодшим, як це подолати.

Відповідно до закону (Education and Inspections Act), в усіх державних школах повинен бути статут, що регламентує правила та заходи попередження булінгу серед учнів. Вчителі, учні та їх батьки повинні бути неодмінно обізнані про цей документ. Крім того, згідно із законом про боротьбу з дискримінацією (Equality Act), працівники шкіл зобов'язані запобігати знущанням. У разі надходження скарги слідує покарання кривдника, виходячи із серйозності його дій – від дисциплінарних заходів до звернень до поліції. Кожна школа виробляє чіткі санкції відносно агресорів, аж до виключення зі школи. У деяких початкових школах організовується так званий «шкільний суд», де комісія, що

складається з представників школярів і педагогічного колективу, розбирає скарги на булінг і визначає «міру покарання» [74, с. 21].

У Великобританії до боротьби з булінгом у кіберпросторі долучилось представництво Facebook, організувавши роботу «відповідальних за інтернет» при кожній середній школі, а в 2014 році у співпраці з Йельським університетом Facebook запустив спеціальний онлайн-проект «Центр із запобігання булінгу».

В свою чергу, Фонд принца Вільяма оголосив про старт проекту, який навчає дітей 11-16 років протидії онлайн-цькуванню.

Щодо Канади [74], то там після визнання проблеми булінгу одразу ж почалася підготовка відповідного законодавства, що передбачала розробку Міністерством освіти політики та вказівок відносно профілактики булінгу, застосування дисциплінарних заходів за неадекватну поведінку, включаючи більш серйозне покарання за повторне цькування. Наразі в Канаді, згідно із законодавством Альберти, можуть накладатися штрафи навіть на свідків булінгу, які не розповіли про це відповідальним особам або тим, хто може втрутитися у ситуацію. Також, відповідно до федерального закону «Про учбові заклади» (2011 р.) в кожній школі повинні проводитись щорічні тижні обізнаності про булінг («Bullying awareness week») та організовуватись навчання протидії цьому явищу. У 2015 році було оновлено Канадський федеральний кримінальний кодекс і до правопорушень включили кібербулінг. Важливо, що в Канаді широко застосовуються методи ранньої психодіагностики дитячої агресивності, що дозволяють передбачити та частково коригувати майбутню поведінку потенційно проблемної дитини.

Канадські школи відходять від принципу нульової толерантності у подоланні проблеми булінгу (поширений у 1990-х роках) до більш конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу. Підхід нульової толерантності полягає у жорстких санкціях проти учнів, які ініціювали булінг (відсторонення від навчання або виключення зі школи). На противагу, превентивний підхід демонструє значно більшу ефективність. Мова йде про

створенні загальношкільної культури поваги та розуміння; інтеграції антибулінгового компонента до навчально-виховного процесу та позакласної й позашкільної діяльності; врахуванні серйозності булінгової поведінки, факторів, які її спричиняють, для того, щоб здійснити адекватне втручання; проведенні постійного моніторингу та фіксації випадків булінгу; використанні відновної справедливості для відновлення стосунків між кривдником та жертвою, усуненні шкоди, заподіяної в результаті булінгу.

Серед іншого, науковці виокремлено особливості впровадження превентивного підходу для подолання булінгу: необхідною умовою профілактики та протидії булінгу в канадських школах виявилось створення позитивної шкільної культури, яка ґрунтується на повазі та толерантності, а також чітко визначає очікування від учнів та персоналу школи стосовно правил поведінки. З цією метою в канадських провінціях впроваджується політика безпечних та турботливих шкіл: у Британській Колумбії з 2004 року, Саскачевані, Ньюфандленді та Лабрадори з 2006 року, Юконі – з 2008 р. У деяких частинах країни прийнято антибулінгове законодавство: в Онтаріо (2011 р.), Квебеці (2012 р.), Манітобі (2012 р.), Новій Шотландії (2012 р.), Альберті (2012 р.), Ньюбранзвіку (2012 р.), Північно-західних територіях (2013 р.), а в провінціях Саскачеван та Ньюфаундленд і Лабрадор у 2012 році було подано клопотання про його прийняття. Передбачено щорічне проведення Тижня для підвищення обізнаності про булінг та його попередження, створення кодексів поведінки учнів та розробка антибулінгового й антинасильницького плану в школах. Для створення, реалізації та моніторингу шкільного антибулінгового плану адміністрація канадської школи, зазвичай, запрошує у робочу групу вчителів, шкільних адміністраторів, інших працівників школи, батьків, учнів, шкільних медсестер, поліцейських та зацікавлених членів громади. Також створюється детальний план процедур стосовно реагування на випадок булінгу в школі, підтримки жертви, роботи зі свідками та агресором, ресторативних втручань, моніторингу та оцінки ефективності плану.

Антибулінговий план, зазначає наприкінці О. Костюк, підлягає постійному перегляду, оновленню та вдосконаленню з боку школи [33, с. 31].

З метою попередження та профілактики булінгу в Канаді додатково використовується потенціал навчальних предметів, які вивчаються в середній школі. Ольга Костюк зазначає, що назви цих предметів різняться в канадських провінціях та територіях. Мова йде про предмети, які присвячені:

1) здоров'ю, здоровому способу життя та фізичній культурі: Здоров'я (Health), Активні та здорові стилі життя (Active Healthy Lifestyles), Освіта про здоров'я та фізичну культуру (Health and Physical Education);

2) особистісному розвитку та плануванню кар'єри: Планування (Planning), Здоров'я та кар'єра (Health and Career Education), Особистісний розвиток та планування кар'єри (Personal Development and Career Planning), Керівництво (Guidance);

3) дослідженню сім'ї: Дослідження сім'ї (Family Studies);

4) англійській мові та літературі (English Language Arts).

Антибулінгова складова, зазначає О. Костюк, відображена у змісті цих курсів такими темами: явище булінгу, його вплив на жертву та кривдника; шляхи захисту себе та інших від агресора; антибулінгове законодавство та шкільні протоколи стосовно булінгу, ресурси з надання допомоги жертві булінгу в школі та громаді. У процесі навчання учні оволодівають навичками: ідентифікації булінгу (в тому числі, кібербулінгу), їх наслідків на жертву та переслідувача; визначення законів та шкільних протоколів щодо булінгу; попередження й ефективного реагування на булінг щодо себе й інших; використання практик відновленої справедливості; емпатії; керування емоціями; відповідальної поведінки в міжособистісних взаєминах; ненасильницького вирішення конфліктів у стосунках; здорового спілкування; безпечного використання Інтернету та комунікаційних технологій.

На заняттях використовуються такі методи, як бесіда, обговорення літературних творів, фільмів, відео, матеріалів ЗМІ, особистого досвіду, метод запрошених гостей, кейс стаді, рольова гра, метод проєктів. Дієвим у вихованні

в учнів відповідальної поведінки у стосунках для створення позитивного мікроклімату в класі та школі виявилось використання бесіди та методу проектів. Приміром, учні створюють промослогани, які відображають їхні ідеї стосовно безпечних та турботливих шкіл, а потім обговорюють їх.

Посилаючись на документи Ministry of Education, науковець зазначає, що вчителі часто використовують метод кейс-стаді в цілях антибулінгової роботи. Наприклад, учитель пропонує учням кейси з випадками булінгу від вчителя або учні приносять на розгляд інциденти булінгу з особистого життя (що має бути конфіденційним) або зі ЗМІ. Завдання полягає в тому, щоб школярі в групах написали кращу кінцівку наданих сценаріїв. Виконана робота оцінюється вчителем та однокласниками за такими критеріями: вираження емпатії до жертви булінгу у сценарії; запропоновані стратегії для реагування на інцидент; визначені ресурси для допомоги та підтримки особи; надання реалістичних стратегій для допомоги створити школу, яка приймає та поважає відмінності.

Також О. Костюк у своїй роботі [33, с. 32] зазначає, що поширеною практикою профілактики та протидії булінгу в ході аудиторної діяльності є запрошення гостей-експертів. Це може бути психолог, соціальний працівник, поліцейський, який співпрацює зі школою. Такі заняття присвячуються питанням законодавства, яке визначає правила поведінки підлітків (закони про приватність особи, булінг), технікам керування гнівом, вирішенню конфліктів тощо. Метод запрошених гостей підсилює антибулінгові ідеї, які звучать у школі, заохочує школярів до несення відповідальності за свою поведінку. Для контролю та самоконтролю над антибулінговою роботою в ході класної діяльності застосовуються методи педагогічного спостереження, анкетування, опитування, бесіди, проекти, підготовки звітів. До аудиторної діяльності долучається й антибулінгова позакласна та позашкільна діяльність, яка зосереджується у загальношкільних виховних заходах, програмах, конференціях, майстернях, конкурсах, роботі з батьками та громадою, учнівському самоврядуванні. Зокрема, встановленню позитивних міжособистісних взаємин між школярами, персоналом та громадою міста

сприяють Тиждень добрих справ (Random Acts of Kindness Week) та Національний тиждень обізнаності про булінг (National Bullying Awareness Week), під час якого старшокласники проводять презентації про булінг для персоналу школи, Ради батьків та молодших школярів. Іншою особливістю цього тижня є проголошення учнями обіцянки не займатися булінгом та не стояти осторонь, ставши свідком булінгу, заступатися за учня, звертатися до відповідних осіб чи установ для вирішення проблеми.

Наприкінці дослідження О. Костюк наголошує, що аналіз антибулінгового досвіду Канади показує: типовою та дієвою практикою в школах є проведення антибулінгових освітньо-профілактичних програм. В їх основі лежить ідея про те, що учні, їхні батьки, вчителі, члени громади повинні дотримуватися єдиного погляду на булінг. Тому до антибулінгових програм та заходів залучаються сім'ї, представники організацій, знаменитості, громадські діячі, представники поліцейського відділку. За цільовою аудиторією такі програми можна поділити на загальні (охоплюють усіх школярів), корекційні (розраховані на агресора та жертву булінгу) та спеціальні (програми, які застосовуються у серйозних випадках булінгу). Результати досліджень ефективності антибулінгових програм демонструють, що короткотривалих корекційних та спеціальних програм недостатньо. Важливо, щоб антибулінгові програми були довготривалими та загальношкільними, залучали всіх учнів, а не лише тих школярів, які мають проблеми з поведінкою або стали жертвою булінгу. Мета антибулінгових програм, підсумовує дослідниця О. Костюк, полягає у зменшенні кількості випадків булінгу. Основними завданнями цих програм є: розширення обсягу знань учнів про булінг; зміна ставлень та поведінки школярів; розвиток навичок протидії булінгу; заохочення школярів до активних дій проти булінгу; покращення соціальних та життєвих навичок, які слугують основою між-особистісних взаємин на всіх стадіях життя, у тому числі, навичок емпатії. Особливістю антибулінгових програм є те, що вони дають можливість учасникам ділитися власним досвідом, спільно випрацьовувати шкільні стратегії подолання проблеми та реалізовувати

проекти. З цією метою значно активізується учнівське самоврядування: школярі беруть участь у розробці та реалізації шкільного плану з попередження та протидії булінгу. Учні створюють комітети з позитивної шкільної культури, об'єднання «Сила однолітків», проводять антибулінгові програми для ровесників, роблять доповіді, презентації на засіданнях Батьківської ради про вплив булінгу на їхнє особисте життя, про інформацію стосовно булінгу, з якою вони ознайомлюються на уроках. Окрім того, молодь проявляє свою активну позицію через участь в антибулінгових форумах з експертами; конкурсах на кращу розповідь про булінг, шкільних театральних постановках на тему булінгу.

Також додає, що велика увага в канадських школах приділяється поширенню антибулінгових ресурсів: на вебсайтах шкіл розміщуються матеріали для учнів, учителів та батьків; шкільний та класний інтер'єр оформляються антибулінговими плакатами, стінгазетами, листівками; у шкільних округах призначаються координатори із безпечних шкіл; діють спеціальні онлайн програми, додатки до смартфонів та сервіси, які дозволяють учневі анонімно повідомити про інцидент булінгу, а школі – своєчасно виявити випадок булінгу та оперативно відреагувати, надати допомогу. Для здійснення моніторингу проблеми булінгу в школі регулярно проводиться анкетування учнів, їхніх батьків та вчителів; ведеться журнал для запису кількості випадків та заяв, які надійшли від батьків; ситуація обговорюється на зібраннях учителів. Це дозволяє адміністрації школи оперативно реагувати на проблеми, які виникають у школі.

Отже, антибулінгова робота в канадській середній школі ґрунтується на превентивному підході та являє собою добре організовану, злагоджену систему дій множинних суб'єктів: учителів, інших працівників школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громади. Діяльність із профілактики та протидії булінгу пронизує всю систему шкільної освіти Канади: офіційний навчальний план (інтеграція антибулінгового компонента в навчально-виховний процес, позакласну та позашкільну роботу) та неофіційний навчальний план (політику

шкіл, яка визначається відповідними документами, кодексами поведінки, законодавством і формує очікування від учнів, учителів, встановлює норми їхньої поведінки; чітким шкільним планом із вирішення проблеми булінгу). Встановлено, що основними принципами антибулінгової роботи в середній школі Канади є такі обов'язковості; комплексності; гендерної зорієнтованості; єдності впливів школи, батьків, громадських організацій, учнівського самоврядування, однолітків у подоланні булінгу; опори на попередження випадків булінгу; зв'язку з життєвим досвідом учнів та інших суб'єктів, залучених до антибулінгової роботи, що забезпечують її ефективність [33, с.34].

В США жоден федеральний закон безпосередньо не торкається булінгу, проте частково дана проблема відображається в основних положеннях «дискримінаційних» законів, що забороняють цькування з приводу раси, національного походження, кольору, статі, віку, інвалідності або релігії, наголошує у своїй роботі Т Миськевич [74, с. 21]. Власні антибулінгові закони діють у всіх штатах, кожен з яких проводить місцеву політику щодо вирішення даної проблеми. Відповідні закони та правові акти, що регулюють різноманітні аспекти проблеми, фокусуються як на індивідуальній, так і на шкільній відповідальності за безпеку, надаючи належне питанню анонімності та конфіденційності. Піковий період розробок та впроваджень антибулінгових законів у Сполучених Штатах припав на 1999–2010 роки, тоді державні законодавчі органи запровадили або внесли поправки до більш ніж 120 законопроектів щодо цькування та пов'язаної з ним поведінки. У 2011 році Департамент освіти США розробив концептуальні засади для оцінки законів і політики щодо боротьби з булінгом у 46 штатах, на основі яких було проведено низку досліджень та подано звіт з аналізом правового змісту практик з метою представлення передового досвіду. Ключове завдання полягало в тому, щоб виявити ті штати, в яких імплементація законів призвела до суттєвого зниження випадків булінгу на практиці. Вдосконалення існуючого законодавства триває й надалі. З 2010 року Міністерство освіти США публікує спеціальні «Dear Colleague Letters» – стратегії для викладачів, що деталізують обов'язки

державних шкіл у напрямку реалізації антибулінгової політики. Усю інформацію про відповідні загальнодержавні та місцеві закони, зазначає Т. Миськевич, розміщено на на федеральному веб-сайті з профілактики булінгу [74, с. 22].

Досить довго йшла до визнання проблеми булінгу на законодавчому рівні Японія. Причиною цьому стала культурна специфіка країни – цькування завжди сприймалося японцями як явище цілком прийнятне в шкільному середовищі (насамперед мова йде про хлопчиків, позаяк дівчата довгий час до школи не ходили). Так, вважалося, що знущання однолітків мають загартувувати характер, а тому жалітися на подібні вчинки збоку однокласників було принизливо та ганебно. Передбачалось, що той, хто не в змозі впоратися з цькуванням самостійно не буде спроможний у майбутньому захищати ні своїх близьких, ні батьківщину.

Перший закон про розвиток заходів запобігання булінгу було прийнято у 2013 році. До цього кроку японський уряд підштовхнули масові громадські обурення з приводу відсутності належної реакції з боку владних структур на численні інциденти (у тому числі зі смертельними наслідками) та факту політики їх замовчування. Сьогодні, чинний закон зобов'язує адміністрацію закладу освіти повідомляти про серйозні випадки цькування поліцію. Навчальні заклади при цьому мають утворювати дієву організаційну структуру з протидії булінгу в школі, зокрема, передбачено створення спеціальної комісії для розслідування причин та наслідків прикрих випадків, а також вироблення шкільної політики щодо запобігання цькувань. Окрім цього, влада замовляє регулярний моніторинг соціальних мереж та інших інтернет-платформ на предмет цькування дітей в онлайн-просторі [74, 22].

Загалом, в цивілізованому світі булінг розглядають як доволі серйозну соціально-педагогічну проблему сьогодення – проводяться наради на рівні міністрів освіти, виробляються законодавчі заходи у напрямку його профілактики тощо. Проблематиці булінгу присвячено кілька великих національних і міжнародних серверів, зокрема: [Bullying, org](http://Bullying.org), Bullying Online, Stop bullying, Bullying net, [www.bullying, com.uk](http://www.bullying.com.uk) та ін., де можна отримати

кваліфіковану консультацію спеціаліста. Зарубіжна практика демонструє, що ефективно запобігання проявам булінгу в школах вимагає злагодженої організації як внутрішньосистемної, так і міжвідомчої взаємодії, в основі якої лежить чітка законодавча та нормативна база.

Українська дослідниця Є. М. Сита здійснила загальний огляд декількох країн, серед яких Австралія, Китай, Норвегія, США та інші [38, с. 168-170]. Вона звертає увагу що у кожній країні існують свої власні методи боротьби з булінгом. До прикладу, Уряд Австралії реалізує програму *Bullying No Way* у школах країни, яка передбачає мобільні додатки для дітей різного віку, які вчать емпатії та надають поради щодо протидії булінгу. А в середній та початковій школах Китаю було розпочато кампанію з протидії булінгу, в рамках якої у школах створені комісії з протидії булінгу, які займаються попередженням та розслідуванням випадків булінгу, встановленням покарання за різні види булінгу. У Великобританії використовують «очну ставку» агресора з жертвою за участю медіатора (психолога або педагога).

Безперечно, важливе місце у профілактиці та попередженні булінгу відведено роботі з учнями-кривдниками та учнями-жертвами. Оскільки науковці вказують, що ініціатори булінгу зазвичай мають обмежені навички вирішення конфліктів, розуміння почуттів інших та висловлення співчуття, керування емоціями, їм, у першу чергу, надають допомогу в оволодінні цими навичками. Жертви булінгу через свою вразливість і тривожність намагаються уникати конфліктів та вдаються до соціальної ізоляції. Тому робота з цією групою учнів передбачає підвищення їхньої самооцінки та впевненості в собі, оволодіння навичками керування страхом та вмінням захистити себе. Поширеною практикою профілактики та протидії булінгу в ході аудиторної діяльності є запрошення гостей-експертів. Це може бути психолог, соціальний працівник, поліцейський. Такі заняття присвячуються питанням законодавства, яке визначає правила поведінки підлітків (закони про приватність особи, булінг), технікам керування гнівом, вирішенню конфліктів тощо. Проведене дослідження дозволило Є. М. Сита стверджувати, що проблема булінгу, за

статистикою, є достатньо розповсюдженим явищем у шкільних та студентських колективах, що виявляється через різні акти фізичного або психологічного насильства та утисків. Наголошувати, що важливим є проведення серед педагогів і учнів навчальних занять, тренінгів, проведення анкетування учнів, батьків, педагогів, розміщення на сайтах освітніх закладів інформації для учнів та батьків, розміщення в аудиторіях антибулінгових плакатів, проведення системної роботи із створення безпечного освітнього середовища в навчальних закладах [38, с. 168-170].

Отже, можна зробити такі висновки. В Україні системна та масштабна протидія булінгу, напрацювання методичного матеріалу на національному рівні здійснюється лише в останні 3 роки: у грудні 2018 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», завдяки спільним зусиллям закордонних благодійних фондів, громадської організації «Ла Страда-Україна», МОН України побачили світ 2 навчально методичних посібника з протидії булінгу. Громадськості презентовані й інші видання, а також дистанційні онлайн курси, опанування яких допоможе ідентифікувати булінг та здійснювати його профілактик в освітньому середовищі.

Аналіз міжнародного досвіду протидії шкільному насильству показує, що у 2009 році в Канаді було створено програму «Зупини булінг», яка дає змогу учням поскаржитися, якщо вони стали жертвою чи свідком булінгу, гарантуючи їм анонімність та безпеку. Школи Канади керуються низкою законів, які забороняють насильство в школах. У кожній провінції є закони «Про освіту», які закріплюють створення безпечного навчального середовища. У 2006 році Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації і стратегії, спрямовані на запобігання і викорінення булінгу в середніх школах: «Безпечне навчання — антибулінгова робота в школі» («Safe to Learn: Antibullying Work at School»). Необхідно зауважити, що антибулінгова складова стала важливим напрямом загальної політики шкіл Великобританії. Міністерство освіти рекомендує прийняти кожній школі важливий документ —

Статут про булінг («Bullying — A Charter for Action»). Цей документ має містити чітко розроблені критерії самооцінки для учнів, за допомогою яких можна визначити своє ставлення до булінгу: чи схильний конкретний індивід стати ініціатором жорстокості або жертвою, чи має правильну позицію щодо подібної поведінки. До роботи з булінгом залучаються не тільки педагоги, а й батьки, громада, самі учні, представники органів управління освітою, церква, поліція. Директорам шкіл рекомендовано призначити педагога або психолога зі штату школи (Behaviour and Attendance Consultant), який був би відповідальним за вирішення питань, пов'язаних із булінгом, і в обов'язки якого входило б спостереження за поведінкою учнів, консультування і надання необхідної допомоги. Важливою формою роботи, що спрямована на профілактику насильства в освітньому середовищі, може бути шкільна медіація — примирення сторін шкільного конфлікту за допомогою однолітка-медіатора. «Медіація ровесників», або шкільна медіація, передбачає, що школярі-медіатори проводять зустрічі з ровесниками, які перебувають у стані конфлікту, і допомагають їм залагодити суперечку з урахуванням інтересів усіх сторін. Тобто «медіація ровесників» передає відповідальність за вирішення конфліктів до рук самих учнів. Окрім проведення примирних сесій, школярі-медіатори також беруть участь у заходах щодо роз'яснення важливості й успішності методу співпраці, проводять тренінги з однолітками та молодшими школярами. Держава, школа та органи управління освітою мають бути зацікавлені у введенні медіаторських практик. Вони сприяють покращенню шкільної атмосфери, налагодженню діалогу всередині шкільного середовища та досягненню компромісу. Зазначається, що школи не бажають зазвичай афішувати конфлікт на рівні громадськості, медіація забезпечує таку можливість, не замовчуючи при цьому конфлікту умисно та не порушуючи прав, свобод і законних інтересів дітей. В сучасних умовах школа має виконувати нові функції, що зумовлені мінімізацією негативних впливів на учнів, зокрема навчити ненасильницькій взаємодії учнів. Вирішувати ці завдання мають усі учасники навчального процесу (учні, вчителі, адміністрація

школи, соціальний педагог, практичний психолог, батьки). Окрім того, для вирішення зазначеної проблеми необхідно збільшити фінансування та підтримати інноваційні освітні проекти, що спрямовані на вдосконалення соціально-педагогічної діяльності школи, на посилення її соціально-виховного аспекту, зокрема на профілактику насильства у школі. Перспективним напрямом протидії булінгу в освіті є активне залучення вихователів, вчителів, шкільних психологів до цієї діяльності. Інформація про чинну Національну дитячу гарячу лінію має розповсюджуватись серед дітей саме в дошкільних та шкільних закладах освіти.

Зарубіжна практика демонструє, що ефективне запобігання проявам булінгу в школах вимагає злагодженої організації як внутрішньосистемної, так і міжвідомчої взаємодії, в основі якої лежить чітка законодавча та нормативна база.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ ЗДОБУТКИ З РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ

2.1. Зміст та форми роботи антибулінгових програм в закладах освіти м. Запоріжжя

З метою визначення теоретичних засад якісної підготовки майбутніх викладачів вищої школи до реалізації протидії булінгу в освіті, вважаємо доцільним вивчення змісту та форм реалізованих антибулінгових заходів і програм в освітньому середовищі м. Запоріжжя.

Так, Запорізький національний університет – це заклад вищої освіти державної форми власності, літопис якого ведеться майже 90 років. Факультет соціальної педагогіки та психології, що входить до структури ЗНУ, серед іншого, здійснює постійну правопросвітницьку діяльність з метою запобігання та протидії булінгу в закладах освіти. Розглянемо деякі з них.

Науково-практичний семінар «Профілактика булінгу в учнівському середовищі» [75], організований представниками факультету соціальної педагогіки та психології, кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності, Центром гендерної освіти на базі факультету соціальної педагогіки та психології ЗНУ був проведений 26 листопада 2018 року. До участі у заході були запрошені науковці, педагогічні фахівці, студенти, громадські діячі, представники органів державної влади і державних установ, державних і громадських організацій, соціальних служб. Модератором заходу виступила кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності, керівник Центру гендерної освіти ЗНУ Т.П. Голованова.

Метою проведення семінару стало підвищення обізнаності учасників та учасниць освітнього процесу з проблеми булінгу в учнівському середовищі. Так, за результатами дослідження ЮНІСЕФ в Україні, у 2017 році 67% дітей у віці від 11 до 17 років стикалися з випадками цькування у школі. Низький рівень суспільної обізнаності, нестача інформації та даних про масштаби булінгу, недостатність досвіду з ідентифікації булінгу, недостатність практичних навичок ненасильницької поведінки актуалізують цю проблему.

Відкрила роботу семінару голова оргкомітету, к.пед.н., доцент, декан факультету соціальної педагогіки та психології ЗНУ О. Пономаренко. Також з вітальним словом виступила д.психол.н., професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності ЗНУ Н. Шевченко. Виступаючі звернули увагу учасників заходу на важливість плідної роботи з профілактики булінгу в учнівському середовищі та необхідність спільної роботи з навчальними закладами області в цій галузі. Також вони відзначили, що на факультеті соціальної педагогіки та психології, приділяють чимало уваги налагодженню й розвитку плідної співпраці із громадськими і державними організаціями та установами, а науковці ЗНУ завжди раді підтримати і допомогти у вирішенні важливих методичних проблем, поділитися напрацюваннями в галузі психології та педагогіки.

Відзначимо, що під час семінару були розглянуті такі питання: безпека та недискримінація в освітньому середовищі, дослідження булінгу в учнівському та студентському середовищі, особливості використання онлайн-анкетування в дослідженні булінгу в учнівському та студентському середовищі, інтернет технології у створенні ефективних комунікацій та подолання булінгу серед учнів, тощо.

Також під час розгляду практичних аспектів семінару свої доповіді за темою «Булінг в учнівському середовищі як соціально-педагогічна проблема» та «Презентація дослідження з проблеми булінгу в учнівському та студентському середовищі» презентували к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності, керівник Центру гендерної освіти ЗНУ

Т. Голованова і к.пед.н., доцент кафедри соціальної педагогіки, заступник декана з профорієнтаційної роботи О. Лещенко відповідно.

Не менш важливим нюансом обговорення були особливості здійснення просвітницької роботи серед молоді з питань булінгу. Обговорюючи ці проблемні питання, всі учасники висловлювали своє бачення вирішення цих проблем та пропонували різні концептуальні підходи до їх розв'язання.

Завершилася практична частина виступом студентського форум-театру (керівник - студентка третього курсу спеціальності «Психологія» ЗНУ Ю. Іщенко) та інтерактивним опитуванням учасників семінару щодо ідентифікації проблем булінгу в учнівському середовищі та прийняттям рекомендацій [75].

В цей же день, з нагоди приєднання Запорізької області до соціальної акції «16 днів проти насильства» Департаментом соціального захисту населення Запорізької облдержадміністрації було проведено засідання круглого столу «Соціально-педагогічні аспекти протидії домашньому насильству» [76]. Учасники обговорили міжвідомчу взаємодію органів державної влади та недержавних організацій із протидії домашньому насильству, торгівлі людьми та жорстокому поводженню з дітьми.

Від ЗНУ у заході взяли участь представники факультету соціальної педагогіки та психології, зокрема завідувачка навчальною лабораторією факультету СПП Н. Мамай. Упродовж зустрічі йшлося про те, що вихід можна знайти з будь-якої ситуації. За статистикою національної поліції у цьому році рівень домашнього насильства в регіоні знизився, проте, все ж таки, викликає занепокоєння. Адже це – поширена проблема в усьому світі серед усіх верств населення. Домашнє насильство – це не внутрішньосімейна справа чи особливості родинного спілкування. Це – протиправні дії, яким немає виправдання та про які не можна мовчати.

Після засідання учасники вийшли на площу Фестивальну та долучилися до флешмобу «Запоріжжя проти насильства». На площі було розгорнуто банер із номером гарячої лінії з протидії насильству – 0 800 500 335 (зі стаціонарного)

або 116 123 (з мобільного) телефону. Згодом запорізькі студенти вишикувалися, утворивши собою напис «Ні насильству». Так організатори звернули увагу на актуальні проблеми суспільства [76].

Проводити у листопаді засідання круглого столу на тему «Соціально-педагогічні аспекти протидії домашньому насильству» стало гарною традицією. Саме тому, у 2019 році, 25 листопада, освітяни ФСПП ЗНУ за участі студентів та викладачів Факультету соціальної педагогіки та психологій традиційно провели обговорення проблеми протидії домашньому насильству, торгівлі людьми та жорстокому поводженню з дітьми. Зустріч відбулася в рамках круглого столу «Соціально-педагогічні аспекти протидії домашньому насильству» [77].

Участь у семінарах для шкільних психологів і соціальних педагогів є важливою місією освітян ЗНУ. Доцентка кафедри соціальної педагогіки ЗНУ, кандидатка педагогічних наук О. Лещенко 22 березня 2019 року взяла участь у міському семінарі «Консолідація діяльності у вирішенні проблем булінгу в закладах освіти» [78]. Фахівці психологічної служби міста Запоріжжя під її керівництвом відпрацювали модель створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, навички ефективного спілкування та раціональної поведінки під час виникнення булінгу. Тема тренінгу: «Виявлення, протидія та попередження булінгу. Роль психологічної служби у питаннях профілактики булінгу: практика вирішення ситуацій булінгу». Напередодні, освітяни ФСПП ЗНУ взяли участь у навчально-практичному семінарі «Усвідомлене батьківство як запорука успішної взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Психологічний аспект». Виступ О. Лещенко був присвячений темі «Психолого-педагогічні аспекти виховання батьків з метою посилення благополуччя сім'ї», а також було проведено інтерактив для учасників щодо розвитку батьківських навичок у родичів учнів. Метою семінару було розширення компетентності фахівців психологічної служби щодо підходів формування усвідомленого батьківства у всіх учасників освітнього процесу та способів залучення їх до

виховання неповнолітніх у відповідності до сучасних вимог дошкільної та загальної освіти [78].

Сімнадцятого грудня 2018 року керівниця Центру гендерної освіти на базі ФСПП ЗНУ Т. П. Голованова долучилася до роботи фокус-групи з розробки комунікаційної стратегії для ефективного виконання Обласного Плану Дій 1325. Метою заходу було розуміння ефективного виконання Обласного Плану Дій 1325, що може сприяти більш активній участі жінок у процесах миротворення та загалом поліпшенню ситуації в громадах.

Під час виступів учасниці сформулювали проблемні питання з трьох напрямків (Резолюція 1325, переваги тендерної рівності, проблеми коаліції) для вирішення або використання в комунікаційній кампанії. Йшлося про те, якою є персональна мотивація для участі у воркшопі та як її можна трансформувати у меседж інформаційної кампанії.

Варто додати, що 24 вересня 2018 року відбулася перша зустріч учасників та учасниць Коаліції «Запоріжжя 1325», під час якої Центр гендерної освіти ЗНУ підписав меморандум [79].

У Економіко-правничому коледжі ЗНУ 30 листопада 2018 року студенти 3 курсу спеціальності «Менеджмент» зустрілися із представниками поліцейського Управління патрульної поліції капралкою поліції К. Петрук і лейтенантом поліції В. Євстратовим. Ініціатором та організатором зустрічі виступила викладачка коледжу К. Тарасова; модераторкою заходу стала кураторка групи О. Тютюнник. Метою заходу було з'ясування рівня освіченості в питаннях булінгу та інформування студентів із приводу відповідальності за участь у ньому та розуміння незворотності наслідків булінгу.

Студенти під час зустрічі мали можливість ознайомитися із соціальними роліками за тематикою зустрічі, відпрацювати вправи, які допоможуть уникати конфліктних ситуацій, а також, усі охочі мали змогу особисто спробувати «правильно» реагувати на тиск та насмішки з боку групи. З'ясувалося, що майже всі присутні мають вірне уявлення про таке явище, як булінг, однак більшість із подивом дізналась, що їхні жарти, спрямовані на певну особу, у

разі якщо інші підтримають їх, можуть вважатися булінгом. Під час спілкування здійснювалося письмове опитування. З'ясувалось, що жоден студент не знає про Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» [1] та адміністративну відповідальність за булінг у вигляді штрафу. Підбиваючи підсумки виступаючі наголосили, що лише толерантне ставлення один до одного допоможе будь-якій групі ефективно співпрацювати [80].

До студентської молоді Торгового коледжу ЗНУ співробітниці Запорізького обласного центру соціально-психологічної допомоги завітали 04 грудня 2018 року [81]. Спілкування відбувалося в рамках щорічної акції «16 днів проти насильства». Практичний психолог А. Ахкозова під час зустрічі розповіла студентам про діяльність центру соціально-психологічної допомоги, а також головний акцент зробила на актуальній проблемі сучасності – насиллі. Фахівчиня центру шляхом відкритого діалогу обговорила з молоддю такі питання як, що таке насилля; що можна віднести до дій, пов'язаних із насиллям; яке може бути насилля? Студентки дізнались, що насилля може бути не лише фізичним, а й психологічним, економічним тощо. Окремо було обговорено питання насилля в сім'ї та дії людей, які потрапили в таку ситуацію, або ж які знають людей, що страждають від насилля. Також присутні взяли участь у грі «Правда чи міф», що стосувалась саме проблеми насилля. Наприкінці заходу фахівчині центру соціально-психологічної допомоги презентували відеоролик, який проілюстрував різні варіанти реагування на мобінг та булінг.

Начальником відділу виховної роботи ЗНУ С. В. Кондратенко у листопаді – грудні 2019 року для студентів гуртожитків №3, 7, що розташовані за адресами вул. Залізнична, 22 та вул. Трегубенка, 19 відповідно, були організовані зустрічі із фахівцями Департаменту патрульної поліції в Запорізькій області. Тема зустрічей: «Булінг та правова відповідальність».

В рамках виховної загальноуніверситетської роботи 30 листопада 2019 року у актовій залі другого навчального корпусу ЗНУ відбувся Форум-семінар

"Молодь проти булінгу", що об'єднав студентську молодь університету. Організаторами заходу виступили Центр культури, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи О. І. Гура, відділ доуніверситетської підготовки, профорієнтації та працевлаштування, Г. В. Микитів і Ю. Ю. Янько. Робота на форумі тривала упродовж семи годин.

Підготовку педагогів до реалізації системи ефективної протидії булінгу в освітньому середовищі Запоріжжя здійснює також і Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради (надалі - КЗ «ЗОІППО» ЗОР). Форми проведених заходів – міні-лекції, тренінги, семінари, тощо. Як зазначає в своїх публікаціях О. О. Барліт [25, с. 300], заходи здійснюються з метою формування в майбутніх педагогів позитивного образу права як державного інституту; підвищення рівня правової культури учасників освітнього простору як складової їх громадянської компетентності з метою повноцінного виховання громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, виховання почуття важливості прав дитини та людини; окреслення соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Дослідимо деякі з них.

Так, 4-6 листопада 2019 року на базі КЗ «ЗОІППО» ЗОР відбувся навчальний тренінг «Спорт проти булінгу», в якому взяли участь 17 педагогів з різних куточків Запорізької області. Перший день тренінгу було присвячено теоретичним аспектам Концепції «Спорт заради сталого розвитку». Другий день – практичним особливостям спорту протидії підліткового булінгу. Третій день – моделюванню уроку-антибулінгу. Захист відбувся у форматі проведення фрагментів уроків учасниками тренінгу [82].

У січні 2019 року кафедрою теорії та методики виховання КЗ «ЗОІППО» ЗОР у співпраці із Запорізьким міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді було проведено семінар-практикум для прийомних батьків «Проблема булінгу в освітньому середовищі. Створення системи ефективної протидії булінгу» [83]. Дещо згодом, у березні 2019 року завідувачкою кафедри теорії та методики виховання КЗ «ЗОІППО» ЗОР, к. пед. наук О. О. Барліт на

базі опорного комунального закладу загальної середньої освіти «Орієнтир» Петро-Михайлівської сільської ради було проведено психолого-педагогічний тренінг за вищезгаданою темою. У тренінгу взяли участь 29 педагогічних працівників ОКЗЗСО «Орієнтир» та КО «Дніпровська загальноосвітня школа I-III ступенів» Петро-Михайлівської сільської ради. Учасники прослухали міні-лекції та взяли участь у вправах та практичних завданнях, що дозволило їм опанувати методику «Проектування системи ефективної протидії булінгу в освітньому середовищі» на достатньому рівні [84].

У діяльності Департаменту освіти і науки Запорізької міської ради вирішення питань з запобіганням та протидією булінгу в закладах освіти, є одним з пріоритетних напрямків. Так, 22 березня 2019 року на базі Запорізької спеціалізованої школи I-III ступенів №100 проводився міський семінар з теми «Консолідація діяльності у вирішенні проблеми булінгу в закладах освіти» [85]. До участі у семінарі приєдналися освітяни всіх районів Запоріжжя, представники профільних департаментів, служб соціальної та психологічної допомоги, Національної поліції та управління у справах дітей, начальники ТВО міста. Під час семінару було означено причини, прояви та наслідки булінгу; роль конструктивної міжособистісної взаємодії учасників освітнього процесу з питань профілактики насилля; принципи створення умов безпечного освітнього середовища. Інтерактивна частина семінару для керівників закладів освіти дозволила змоделювати стратегію взаємодії зі службами соціальної та психологічної допомоги, Національної поліції та управлінням у справах дітей. Модератори секції: заступниця начальника служби (управління) у справах дітей Запорізької міської ради І. В. Побельона; заступник директора Запорізького міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді В. С. Кукін, психолог проекту «Зміцнення соціальної згуртованості» БО БФ «Карітас Запоріжжя» К. А. Арутюнян, старша інспекторка сектору ювенальної превенції Дніпровського відділу поліції ГУНП в Запорізькій області, майор поліції Л. О. Толстоп'ятенко.

Ще одним заходом з протидії шкільному насильству став триденний тренінг «Базові навички медіатора шкільної служби розв'язання конфліктів» для фахівців психологічної служби міста, організований відділом психологічної служби освіти Запоріжжя при НМЦ, що проходив з 30 жовтня по 1 листопада 2019 року на базі Запорізької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 69. П'ятнадцять фахівців та фахівчинь психологічної служби закладів освіти міста підвищили рівень професійної компетенції з питань медіації, конструктивного розв'язання конфліктів, організації шкільних служб порозуміння і формування ненасильницьких моделей поведінки учасників освітнього процесу [86].

Лідери учнівської демократії ліцею №99 Запоріжжя не стояли осторонь та ініціювали запуск челенжу соціальних відеороликів в рамках програми боротьби з булінгом «Медіазброя». Вони закликали: «Подивися в очі тих хто поруч з тобою! Очі можуть сказати більше! Не будь байдужим до оточуючих! Протягни руку допомоги!» та передали естафету іншим закладам освіти Запоріжжя [87].

Отже, варто наголосити, досліджені зміст та форми роботи антибулінгового напрямку в Запорізькому національному університеті, що здійснюється Центром гендерної освіти ЗНУ та відділом виховної роботи ЗНУ відповідають сучасним потребам соціальної та соціально-педагогічної роботи, мають багато теоретичної і практичної інформації, методичних порад з профілактики, вирішення конфліктів мирним шляхом і запровадження медіації та відновних практик у закладі освіти. Застосування на практиці запропонованих технік, методичного інструментарію дозволить ефективно запобігти проявам насильства та мінімізувати їх як у громадах, так і в дитячому середовищі. Форма і зміст інших закладах освіти м. Запоріжжя, що досліджувалися наступні: міні-лекції, навчальні тренінги (один-три дні), семінари, конкурси з соціальної реклами тощо. Виявлена системність в роботі щодо запобігання та протидії булінгу в закладах освіти м. Запоріжжя.

2.2. Організація та результати дослідження булінгу в студентському середовищі

Сьогодні суспільство наголошує на необхідності осмислення проблеми зв'язку булінгу та гендерних стереотипів в учнівському та студентському середовищах. В багатьох роботах українських дослідників та дослідниць теоретично обґрунтовано сутність гендерних стереотипів, розглянуто гендерні аспекти насилля в освітньому середовищі, наголошує в своїй роботі керівниця Центру гендерної освіти ЗНУ, к. пед. н., доцент, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності факультету соціальної педагогіки та психології ЗНУ Т. Голованова [88, с. 77].

Центр гендерної освіти на базі факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету (надалі – ЗНУ) активно працює в цьому напрямку. Нещодавно було завершено дослідження впливу гендерних стереотипів на ситуацію булінгу в освіті, що є частиною довгого та непростого процесу розробки, включення та подальшого використання гендерної методології у формуванні політики запобігання та протидії всім формам насильства. Тобто, проблему булінгу/цькування в освіті Центр розглядав як проблему гендерної нерівності в освіті. Доречі, діяльність Центру гендерної освіти на базі факультету соціальної педагогіки та психології ЗНУ побудована за допомогою практичної моделі діалогу між науковими осередками гендерної освіти, громадськими організаціями, місцевою владою, засобами масових комунікацій. У 2018 році Запорізька область стала однією з п'яти регіонів України (крім неї задіяні Вінницька, Дніпропетровська, Луганська та Хмельницька області), у яких реалізується пілотний проект «Рівність заради безпеки». Його мета – сприяти участі жінок у процесах відновлення миру та запобігання конфліктам. Організатори проектної діяльності прагнуть надавати підтримку місцевим органам влади та громадським організаціям під час розробки, реалізації та моніторингу впровадження регіональних та місцевих планів дій із виконання Національного

плану дій із виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року. Саме тому важливо сформулювати проблему, вирішення якої сприяло б відновленню миру і запобіганню конфліктам на регіональному рівні шляхом залучення до вирішення цієї проблеми жінок: громадських діячів, держслужбовців, представників поліції, науковців, вчителів, студенток. Під керівництвом О. Суислової, експертки із локалізації Національного плану дій із виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» в Запоріжжі були обговорені місцеві приклади соціальних проблем, які потребують реагування за допомогою НПД 1325.

На думку учасниць робочої групи Центру гендерної освіти проблема полягає, по-перше, у недостатності знань та досвіду педагогічних працівників з ідентифікації булінгу в освіті. Саме тому в процесі підготовки було розроблено діагностичний інструментарій з дослідження впливу гендерних стереотипів на поведінку учнів в ситуації булінгу.

Отже, процедура визначення впливу гендерних стереотипів дівчат і юнаків на поведінку в ситуації булінгу зводилася до вибору старшокласниками, студентами, вчителями, викладачами вищої школи різних варіантів відповідей. Ситуація перша: «Якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його вважають: 1). слабаком; 2). дії його оцінюють як правильні». Ситуація друга: «Уявіть собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальній мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога? 1). так; 2). ні». Було проведено онлайн - дослідження серед студентів денного відділення факультету соціальної педагогіки та психології, філологічного факультету, викладачів факультету соціальної педагогіки та психології, учнів, психологів та вчителів закладів середньої освіти.

Результати проведеного дослідження дозволили зробити висновок про вплив гендерних стереотипів на поведінку юнаків і дівчат в ситуації булінгу. Так, 40, 9% опитаних вчителів шкіл вважають, «якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його

вважають, серед інших відповідей, «слабаком»: студенти – 26.3%; вчителі шкіл – 40.9%; викладачі вишу – 15.4; практичні психологи та соціальні педагоги освітніх закладів міста -12.5%.

Цікаві результати отримані з відповідей на ситуацію: «Уявіть собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальні мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога?» «Ні» відповіли 60.5% студентів; 34.5% вчителів шкіл; 61.5 % викладачів вишу; 75% практичних психологів та соціальних педагогів освітніх закладів міста.

Отже, коли існують такі кореляції між впливом гендерних стереотипів на поведінку учнів в ситуації булінгу, то можна стверджувати, що це серйозні речі, які ми не можемо замовчувати, наголошує Т.П. Голованова [88, с. 8]. Це не тільки проблема освітнього середовища. Це проблема культури суспільства. Потрібне залучення державних структур, громадських організацій, усіх, хто може долучитися до вирішення цієї проблеми. Булінг має гендерну складову, є виявом гендерної дискримінації в його найбрутальніших формах. І соціально-педагогічна робота з учнівською та студентською молоддю це має враховувати. Перспективи подальших студіювань полягають у дослідженні впливу гендерної стратегії регіону на участь молоді у заходах щодо зниження толерантності до гендерно-зумовленого насильства.

Наведемо ще деякі показники дослідження.

Так, на запитання: «Чи існує проблема булінгу в університеті?» – 46,2 % викладачів відповіли ствердно, 53,8 % опитаних заперечили цю тезу. Разом з тим, 69,2 % зазначили, що рідко бачили випадки агресії в студентів своєї групи між собою, 30,8 % – зазначили, що взагалі ніколи. На питання: «Чи чинять образи студенти один до одного?» 15,4 % опитаних відповіли, що часто, 69,2 % – рідко, 15,4 % -зауважили, що ніколи такого не бачили . До опитування, також, було включене наступне питання: «Чи є на факультеті викладачі, які вживають словесні образи, некоректні висловлювання, прізвиська, погрожування до студентів? Які застосовують «міцний кулак?». 61,5 % опитаних повідомили про

відсутність такого явища, «рідко» вибрали 30,8 %, «не знаю про таке» - 7,7 %. Слід додати, що варіант «часто» не був обраний ні разу. Позитивні результати отримані з відповідей на питання: «Чи можете ви у напруженій (конфліктній) ситуації образити свого студента?». «Ніколи» відповіли 69,2 % викладачів, «Рідко» обрали 15,4 %, за «Ніколи» проголосувало 15,4 % опитаних. У підсумку пропонувалося відповісти на наступне питання: «Як Ви вважаєте, чи є актуальним проведення спеціальних досліджень з цієї проблеми?». Варіант «Так» обрали 76,9 % викладачів, відповіді «Так», «Ні», «Так, особливо серед студентів, адже так можна врятувати життя студенту і протидіяти самогубствам» отримали однакову кількість – 7,7 %.

Отже, досліджуючи чинники булінгу, необхідно враховувати, що булінг як соціальне явище має соціокультурну обумовленість. Одним із найбільш значущих чинників, що викликають булінг – це наявність гендерних стереотипів. Через те, що діти не можуть впоратися з наслідками булінгу, необхідна цілеспрямована педагогічна робота з протидії булінгу.

2.3. Аналіз результатів дослідження в учнівському середовищі

До кола проблем, на вирішення яких було спрямовано дослідження, включено недостатню компетентність педагога з ідентифікації булінгу як системного явища, розуміння його ознак й структури, наявних програм та тренінгів, за допомогою яких є можливість напрацювати власні методичні розробки чи тренінг або підібрати результативні способи реагування та допомогти учасникам конфлікту, відсутності ефективної розробленої моделі підготовки до реалізації антибулінгових програм в освіті.

В процесі організації дослідження булінгу в учнівському середовищі, аналізу теоретичних джерел, розробки діагностичного інструментарію для опитування, розробки заняття з профілактики та попередження булінгу в контрольних групах і проведення самого тренінгу, та повторного опитування

вихованців здійснювалась розробка й експериментальна перевірка системи підготовки майбутніх викладачів у вигляді перевірки доцільності включення елементів до концептуальної моделі підготовки майбутнього викладача до реалізації антибулінгового напрямку та системи критеріїв підготовленості до виконання поставлених завдань з протидії булінгу в освіті.

З метою виявлення реального стану захисту дитини, її вибору у випадку булінгу (цькування) або навпаки, ізоляції, розуміння нею передумов потрапляння у ситуацію прояву насильства або агресії, було організовано опитування вихованців позашкільного навчального закладу «Центр дозвілля дітей та юнацтва Вознесенівського району» Запорізької міської ради, що є учнями загальноосвітніх закладів Вознесенівського району міста Запоріжжя [90].

Взяти участь в опитуванні можна було як онлайн через власні інтернет-комунікації, так і письмово, заповнюючи анкету у приміщенні Центру дозвілля. Анкета містила 13 запитань, 11 з яких стосувалося дослідження стану шкільного насильства та проявів насильства у сім'ї, 2 – ідентифікації дитини: не називаючи себе пропонувалося назвати свою стать, номер школи та класу (додається: Додаток Б).

На початку, вихованцям було запропоновано відповісти на запитання: «Чи доводилося тобі бути свідком неодноразових негативних дій з боку одного чи кількох учнів щодо інших у твоєму класі?»

1. Чи доводилось тобі бути свідком неодноразових негативних дій з боку одного чи кількох учнів щодо інших у твоєму класі?

45 ответов

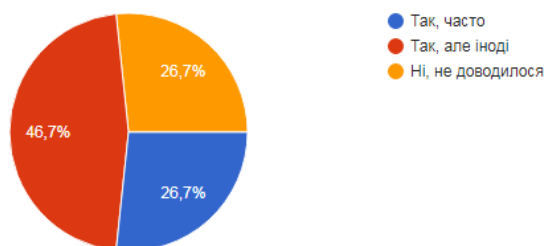

Рис. 2.1. Показники прояву булінгу в класі

73,4 % опитаних неповнолітніх підтвердили наявність випадків булінгу у власному класі, з яких 46,7 % повідомили, що такі прояви вони бачили часто, 26,7 % – лише іноді. Тільки 26,7 % заперечили існування такого явища. Спостереження дітей щодо проявів насильства у школі були дещо іншими: лише 28,9 % зазначили, що часто бачили такі прояви, 44,4 % повідомили про наявність у школі лише поодиноких випадків насильства.

Варто зазначити, що прояви систематичного шкільного насилля у своїх класах помічають учні і старшої і середньої і початкової ланки однаково. Щодо спостереження випадків у школі, то прояви булінгу більш помітні виявилися для учнів зі збільшенням віку респондентів.

П'яте питання анкети надало можливість виявити, чи піддавався образам однокласників безпосередньо учень, що опитується. 11,1 % відповіли, що часто є учасниками таких ситуацій, 46,7 % – з цькуванням стикаються, але іноді, 42,2 % відповіли, що їх однокласники ніколи не ображали. Серед відповідей був виявлений і наступний варіант «Сам ображаю».

5. Чи ображали коли-небудь тебе?

45 ответов

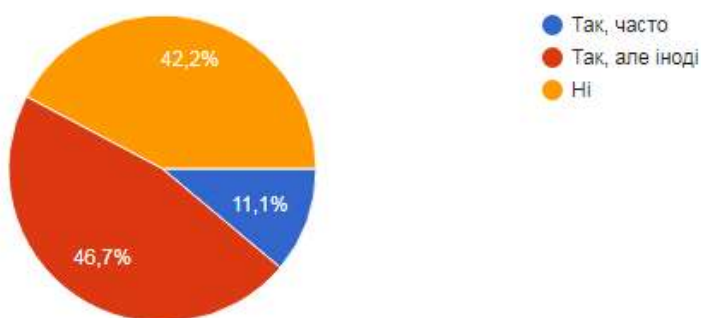
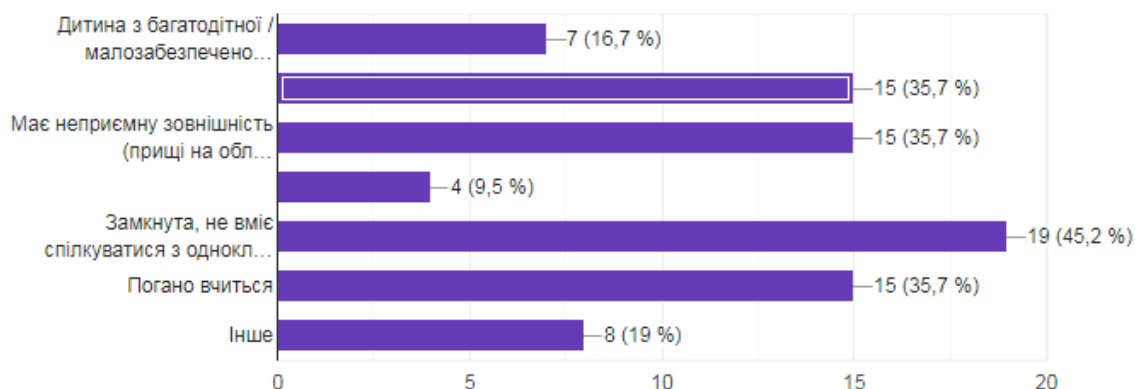

Рис. 2.2. Прояви булінгу у випадку «Опитуваний є жертвою»

Серед питань, що пропонувалися у анкеті було й наступне: «На твою думку, що саме стало підставою для образ?» (мал. 2). В даному варіанті можна було обрати декілька варіантів.

4. На твою думку, що саме стало підставою для образ? (можна обрати декілька варіантів)

42 ответа

Примітка:

1 - дитина з багатодітної / малозабезпеченої родини; 2 - Дешевий, пошарпаний одяг, який має неприємний запах чи плями або дірки; 3 - Має неприємну зовнішність (прищі на обличчі, немите волосся...); 4 - Має національність, відмінну від українця/українка; 5 - Замкнута, не вміє спілкуватися з однокласниками (не комунікативна); 6 - Погано вчиться; 7 – інше (додати свій варіант)

Рис. 2.3. Передумови булінгу: результати опитування

Опитування виявило, що на думку учнів найпоширенішими причинами неприйняття дітей і підлітків шкільним середовищем стали:

- замкнутість, відсутність комунікативних навичок – 45,2 %;
- неприємна зовнішність (прищі на обличчі, немите волосся, неприємний запах) – 35,7 %;
- дешевий, пошарпаний одяг, плями або дірки – 35,7 %;
- погано вчиться – 35,7 %.

Наступні відповіді також привернули увагу як можливі передумови цькування, але не обиралися так часто, як перша група: дитина з багатодітної / малозабезпеченої родини – 16,7 %, має національність, відмінну від українця/українка – 9,5 %. 19 % опитаних дітей до запропонованих варіантів анкети вирішили додати свої, серед яких стали: зайва вага, погано складена фігура, коряві зуби, стан здоров'я, агресори просто сумували.

Через анкетування також досліджувалося питання ізоляції: з боку однокласників, з боку вчителів чи соціальної ізоляції з боку батьків. Так, 28,9 % опитаних зазначили, що відчували неприйняття з боку однокласників, у 33,3 % учнів були випадки ігнорування з боку вчителів, а 26,7 % зізналися, що хочь раз у житті, але стикалися з ізоляцією від батьків.

Крім цього через опитування досліджувався вплив гендерних стереотипів на поведінку в можливій ситуації булінгу. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок про вплив гендерних стереотипів на поведінку юнаків і дівчат в ситуації булінгу. На питання «Якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його вважають?».

10. Якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його вважають:

45 ответов

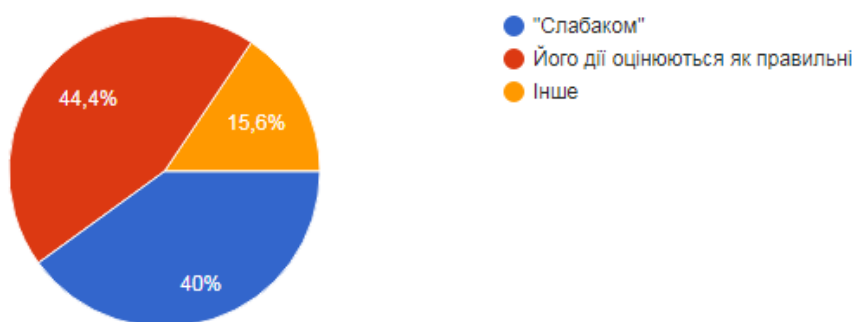

Рис. 2.4. Результати дослідження впливу гендерних стереотипів юнаків на поведінку в ситуації булінгу

Так, 40 % опитаних обрали варіант відповіді «Слабаком», 44,4 % оцінили звернення хлопця у ситуації цькування за допомогою як правильні, 15,6 % відповідей обрали варіант відповіді «Інше» і навели свій варіант бачення ситуації, серед яких були: «Скоріше за все його будуть вважати ябедою» і «Матусін синочок».

На питання «Уяви собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальній мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога?». 64,4 % зазначили «Ні», 24,4 % відмітили «Так». Серед відповідей також були помічені наступні варіанти: «Все залежить у яких вона відносинах із батьками», «Багато залежить від її налагоджених тосунків із вчителями та батьками».

11. Уяви собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальній мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога?

45 ответов

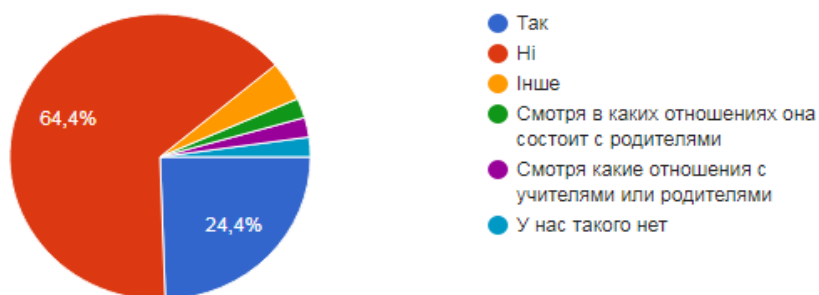

Рис. 2.5. Результати дослідження впливу гендерних стереотипів щодо дівчат на поведінку в ситуації булінгу

У опитуванні взяли участь 45 вихованців, 80 % яких були жіночої статі, 20 % - чоловічої, 24 % опитаних навчалися у 3-4 класах, 51 % були з середньої ланки, 20 % були старшокласниками, 4,5 %, тобто 2 вихованці, взяли участь в опитуванні, але не побажали вказувати інформацію щодо статі, школи та класу.

12. На закінчення повідом будь ласка деякі данні про себе

45 ответов

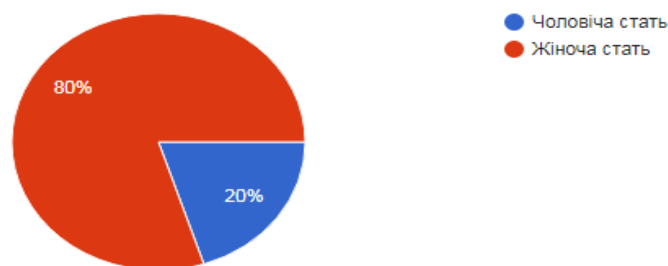

Рис. 2.6. Результати ідентифікації опитаних

Слід зазначити, що географія закладів освіти, учні яких взяли участь у опитуванні переважно окреслюється Вознесенівським районом м. Запоріжжя і становила 86 % від опитаних. Отже, 9,5 % учнів, що взяли участь у опитуванні, виявилось навчаються в інших районах міста.

Аналіз результатів першого етапу дослідження булінгу в учнівському середовищі виявив, що заходи, які впроваджуються сьогодні педагогічними колективами на запобігання проявів насильства в освітньому середовищі є недостатньо ефективними для подолання шкільного булінгу.

Порівняльний аналіз впливу гендерних стереотипів на поведінку хлопчиків в ситуації булінгу в студентському та учнівському середовищах виявив схожість відповідей за такими позиціями:

- найбільш близькі за процентним відношенням до відповідей учнів (40 %) надали вчителі закладів загальноосередньої освіти. На запитання: «Якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його вважають «слабаком» – 40,9 % вчителів відповіли стверджувально;

. порівняльний аналіз відповідей на ситуацію: «Уявіть собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальні мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога?» виявив схожість між результатами у студентів/студенток – 60% відповіли «Ні», 64,4 % опитаних учнів позначили цей самий варіант,

Припустимо, що схожість результатів опитування в студентському і учнівському середовищі обумовлено тим, що учасники опитування переважно були жіночої статі, тобто більше розумілися на психології поведінки дівчат у випадку потрапляння у ситуацію булінгу.

На другому етапі дослідження, в межах Всеукраїнського тижня права, 20 вересня 2019 року відбувся перший розроблений тренінг (Додаток В) за темою «Протидіємо булінгу в дитячому середовищі» з профілактики булінгу в освітньому середовищі для вихованців ПНЗ «Центр дозвілля дітей та юнацтва Вознесенівського району». Заняття у кількості трьох були проведені у співпраці із Регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Донецькій і Запорізькій областях упродовж вересня місяця [91].

У інтерактивній формі дітлахів ознайомили з поняттями «насильство», «шкільна агресія», видами та проявами булінгу тощо. Розібрали його характерні риси: довготривала та систематична агресія, що може приймати багато форм: фізичний, економічний, психологічний тиск; а також те, що булінг може вчинятися із застосуванням засобів електронних комунікацій (кібербулінг).

Разом поміркували, що може стати передумовою для образ, створили спільне дерево «Порадник» та обговорили варіанти поведінки на випадок, якщо дитина стане свідком або жертвою цькування. Також, під час заняття діти переглянули та проаналізували два мультфільми: історію про горобців, до яких прилетіла доброзичлива чуднукувата пташка та про те, як живеться чорному коту.

Серед іншого, дівчата та хлопці спробували себе у ролі працівників Національної дитячої «гарячої лінії»: визначали види булінгу, хто потерпає від нього, а хто є кривдником? Дізналися, що чинним законодавством України передбачена відповідальність батьків у вигляді штрафу або громадських робіт за вчинення їхніми дітьми цькування.

Наприкінці заняття дітям було надано інформацію про всеукраїнський правопросвітницький проект Мін'юсту «Я маю право!», про права дітей на

отримання безоплатної правової допомоги, номери безкоштовних стаціонарних та мобільних телефонів гарячих ліній в межах України та тематичні буклети.

Через місяць, на підсумково-аналітичному етапі було проведено повторне опитування та проаналізовано результати, отримані у експериментальних групах вихованців за нових умов, визначено рівень динаміки змін щодо готовності вихованців до виявлення та протидії булінгу та кількості випадків, в яких вони безпосередньо взяли участь з метою зупинення проявів булінгу (цькування).

Опитування показало, що діти у більшості випадків намагаються не бути пасивними спостерігачами й активніше протидіють проявам булінгу у класі, а саме, 34,8 % опитаних повідомили, що в ситуації цькування у класі нагадували кривдників про те, що існує юридична відповідальність та штраф за вчинення систематичного знущання або нанесення легких тілесних ушкоджень, чого вони не робили раніше; лише 7,3 % з них повідомили про втручання у випадки знущання на вулиці; 22,5 % вихованців зазначили, що про випадки вже повторного шкільного насильства розказали класному керівнику. Щодо планування захисних дій на майбутнє: 67,2 % опитаних зазначили, що обговорювали дане питання з подругою або товарищем з класу і заручилися їх підтримкою, а 84,8 % повідомили, що мають невимушені стосунки із батьками і обов'язково все їм розкажуть у випадку потрапляння у неприємну ситуацію.

Отже, порівняльний аналіз результатів дослідження впливу гендерних стереотипів на поведінку хлопчиків та дівчаток у випадку потрапляння до ситуації булінгу в студентському та учнівському середовищі виявив схожість за деякими позиціями, а саме: схожість відповідей виявлено у «вчитель/вчителька –учень/учениця» (коли хлопчик потрапляє у ситуацію булінгу); «студент/студентка – учень/учениця» у випадку дослідження питання стереотипів з дівчатами.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИБУЛІНГОВИХ ПРОГРАМ В ОСВІТІ

3.1. Концептуальна модель підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті

Організація й функціонування процесу підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм потребують такої концептуальної основи, яка б не тільки пояснювала природу булінгу, але й визначала характер педагогічного впливу на попередження та протидію цього явища. Побудова оригінального теоретичного конструкту важлива й тому, що в педагогіці теорія розглядається не як самодостатня структура, а як зразок розв'язання конкретних дослідницьких завдань, і від рівня її розробки залежить ефективність застосування педагогічних технологій. Зрозуміло, підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм можлива і без передачі їм педагогічно організованого досвіду, розвитку їх комунікативних якостей, активності, творчості, формування позитивної мотивації діяльності, толерантності, відповідальності й інших соціально значимих якостей. Більше того, ці процеси можуть проходити без участі в них спеціально підготовлених професіоналів-педагогів. Але в такому випадку розгляд процесу підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм не буде власне педагогічним, а результати дослідження не можуть бути використані для його вдосконалення в умовах вищої школи. Однак, оскільки нас цікавить саме педагогічний аспект, то решта теорій і підходів розглядаються нами як «обслуговуюче» педагогіку теоретичне знання. Специфіка педагогічного підходу полягає також у тому, що підготовка майбутніх викладачів до

реалізації антибулінгових програм розглядається нами не у вигляді застиглого фрагмента, а як динаміка руху до певної мети.

Специфіка підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті полягає в тому, педагогічний аспект у нашому дослідженні зумовлений розробленою й експериментально перевіреною системою підготовки майбутніх викладачів у вигляді педагогічних технологій. Її теоретичне ядро становлять моделі формування професійних компетентностей.

Центральна концептуальна ідея процесу полягає в тому, що підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті розглядається як об'єктивний педагогічний феномен, який логічно вбудований у навчально-виховний процес вищої школи. Його особливість у тому, що він іманентно потребує, а в кінцевому підсумку стверджує систему педагогічної діяльності, яка покликана зробити його соціально значимим і ефективним. Детальний опис системи підготовки майбутніх викладачів, яка є квінтесенцією будь-якого педагогічного дослідження, можливий тільки після розгляду всіх концептуальних положень. Суть системи полягає в комплексі педагогічних технологій, реалізація яких можлива в рамках наукових підходів. Головною концептуальною ідеєю є визначення й педагогічна інтерпретація цілей підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм. Успішність такого просування фіксується за допомогою розробленої єдиної системи критеріїв підготовленості майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм. Розв'язання цього завдання потребує не тільки внутрішня логіка дослідження, а й традиції та культура наукового пошуку. Оскільки ми в подальшому неодноразово будемо апелювати до логічних взаємозв'язків, то уточнимо, що внутрішньою логікою дослідження вважаємо певну послідовність теоретичних, дослідних та експериментальних дій, направлених на: а) гіпотетичний відбір провідних ідей і пропозицій дослідження; б) теоретичну розробку основних концептуальних положень; в) їх практичну реалізацію в дослідно-експериментальній частині дослідження; г) перевірку достовірності отриманих даних; г) теоретичне осмислення

одержаних результатів; д) формулювання висновків і практичних рекомендацій. Оскільки наявність усвідомленої мети – головний компонент і умова інтерпретації будь-якої, у тому числі педагогічної діяльності, то лише після усвідомлення мети можна розпочинати розробку механізмів, технологій, методів її реалізації на практиці.

Серед численних завдань дослідження найбільш важливими, вважаємо, такі :

- прийняття ідей миробудування, ненасильства, толерантності як особистісно-професійної цінності;
- використання зарубіжного та вітчизняного досвіду у конструюванні моделі компетентності майбутніх викладачів;
- набуття досвіду в реалізації проектів з протидії булінгу в освіті.

Якого результату маємо досягти в результаті підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм? На що маємо спиратися у визначенні пріоритетів? На нашу думку, це викладач, у якого сформована професійна компетентність до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Отже мета нашого дослідження полягає перш за все в організації підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Моделювання процесу підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті передбачає теоретичне обґрунтування необхідності розробки даного виду педагогічної діяльності.

Таким теоретичним обґрунтуванням для нас стали: міжнародні документи, документи Міністерства освіти і науки України й Академії педагогічних наук; концептуальні ідеї, які відображають сутність філософії освіти як інтегрованої галузі наукового пізнання, методологічні основи компетентісно спрямованої освіти; ролі аксіологічного компонента професійної діяльності педагогічного працівника. Філософія освіти виступає для нас як галузь наукового пізнання, що забезпечує методологічне, світоглядне, практичне функціонування та розвиток освіти. Важливе значення

мають міждисциплінарні зв'язки філософії освіти: філософія освіти і педагогіка, філософія освіти і культурологія. [92–96].

Необхідним є використання інформації про базові знання з конфліктології, сформувані навички вирішення конфлікту мирним шляхом, формування позитивного ставлення до конфлікту [97-105].

Важливими для нас є загальні теоретико-методологічні ідеї сучасної педагогіки, які стосуються наукових засад проектної діяльності та інтерактивних технологій в освіті.

Педагогічне моделювання як процес вимагає розгляду таких компонентів:

1) аналіз реальної ситуації; 2) процес осмислення мети (теоретична й практична направленість моделі); 3) складання програми діяльності (визначення змісту моделей); 4) реалізація програми (практичне втілення й інтерпретація моделі); 5) аналіз отриманих результатів, 6) оцінка отриманих результатів заданим критеріям.

Центральна модель підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті полягає в сукупності відносно самостійних блоків-моделей, які відображають особливості процесу на виділених етапах розвитку.

Перший блок – найбільш об'ємний і являє собою сукупність провідних філософських, соціологічних, соціально-психологічних, педагогічних характеристик процесу підготовки як процесу професіоналізації, представленому у єдиному просторі та ієрархічній структурі.

Другий блок відображає цілі і завдання процесу підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті.

Третій блок являє собою модель єдиної системи критеріїв підготовленості майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм. Четвертий характеризує взаємозв'язок закладу вищої освіти і баз педагогічної практики. П'ятий конструє структуру системного підходу щодо реалізації антибулінгових програм в освіті. Дана модель є передумовою для розробки педагогічних умов підготовки майбутніх викладачів до реалізації

антибулінгових програм в освіті. Дієвими формами і методами підготовки студентів як майбутніх професіоналів є такі, котрі засновані на принципі саме їхньої активної участі. Моделювання процесу передбачає теоретичне обґрунтування критеріальної бази дослідження.

3.2. Модель системи критеріїв підготовленості майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті

Достовірність результатів прикладного педагогічного дослідження залежить від критеріальної бази, її науковості, надійності, здатності в повному обсязі відобразити сутність явищ і динаміку змін досліджуваних об'єктів. Зрозуміло, що специфіка педагогічного дослідження створює додаткові труднощі при визначенні системи критеріїв, оскільки фіксації підлягає значна кількість якостей, які не завжди можуть бути оцінені з єдиних теоретичних позицій. Більше того, оскільки ці якості формуються під впливом не тільки педагогічних, але й соціальних чинників, то й критерії не можуть бути вузько педагогічної направленості, а й максимально відображати суму соціально-педагогічних і соціально-психологічних впливів. Проведення дослідно-педагогічної роботи на першому етапі змусило нас взяти за основу критерія «Вихідний рівень підготовленості майбутніх вчителів з проблеми булінгу та протидії цьому явищу» три компоненти: цінності, ставлення, досвід майбутніх викладачів [106].

Наступний критерій – «Результат підготовки в умовах закладу вищої освіти». Він відображає провідні особистісні якості, сформовані в системі вищої освіти. Як уже зазначалося, такою якістю, незалежно від спеціальності й напрямку підготовки, є професійна компетентність. Варто наголосити, що існують різні підходи щодо структури професійних компетентностей педагога вищої школи. Визначаючи професійну компетентність як інтегральну властивість, О. Гура зазначає, що це є сукупність найбільш стійких

особливостей людини-професіонала, що постійно реалізуються й забезпечують певний якісно-кількісний рівень професійної діяльності, характерний для конкретного фахівця [16, с.72]. Професійна компетентність, як комплекс теоретичних і практичних компетенцій педагога, характеризує не тільки діяльність магістра, а і його самого як її суб'єкта в самостійній, відповідальній, ініціативній взаємодії зі світом, професійному спілкуванні з іншими магістрами, викладачами університету. Вважаємо, що зміст поняття «професійна компетентність педагога» варто трактувати так: здатність особистості здійснювати професійну діяльність на основі набутих знань, умінь, навичок, які сприяють розвитку креативного потенціалу особистості педагога-викладача вищої школи, професійному саморозвитку та мають ознаки системності. Завдяки цьому компетентність інтегрує професійні й особистісні якості магістра, направляє їх на оволодіння знаннями з подальшою реалізацією в діяльності і професійному спілкуванні, активізує майбутнього педагога на саморозвиток, самореалізацію, подальший професійний розвиток. Правильність вибору професійної компетентності як провідного показника критерія «Результат підготовки в умовах закладу вищої освіти» на завершальному етапі було підтверджено теоретичним аналізом і в процесі дослідно-експериментальної роботи. Провідними й керівними для нас у процесі осмислення феномена компетентності студентів вищого навчального закладу слугували концептуальні ідеї про те, що:

- професійна компетентність – це головний когнітивний компонент підсистеми професійної діяльності, сфера професійного бачення як системи знань, що постійно поширюється і дозволяє виконувати майбутню діяльність з високою продуктивністю;

- структура і зміст професійної компетентності багато в чому визначається специфікою конкретних видів діяльності, відповідних їм цілями, завданнями, формами і методами;

- професійна компетентність являє собою структуровану систему знань про людину як індивіда, індивідуальність, особистість і суб'єкт праці, а також

професійно важливих (гностичних, інформаційних, комунікативних, організаційних, ауто-психологічних та ін.) умінь, що набуваються одночасно із власним досвідом рефлексивної самоорганізації діяльності й особистості. Формування компетентностей в процесі підготовки до реалізації антибулінгових програм здійснюється в декілька етапів, зокрема:

- усвідомлення поняття «булінг», види та форми прояву; причини та наслідки (для потерпілої (жертви), кривдника (булера), спостерігачів); ідентифікація, самоідентифікація постраждалих від булінгу; нормативно-правові документи, які регламентують протидію булінгу в закладах освіти; механізм виявлення, реагування, перенаправлення та звернення в ситуації булінгу; системна робота закладу освіти з протидії булінгу і залученість всіх учасників освітнього процесу; місце та можливості всіх учасників освітнього процесу в цій системі; наявні та можливі ресурси для підвищення обізнаності та попередження булінгу.

- вироблення власного ставлення до проявлення булінгу та протидії булінгу в закладах освіти;

- набуття вмінь реалізації доцільних форм і методів протидії булінгу, що потребує досить тривалого навчання й виховання.

Виділяємо рівні сформованості і компетентності з реалізації антибулінгових програм.

Під рівнем сформованості компетентності розуміємо якісну характеристику достатньо стійких властивостей, що визначають ступінь інтенсивності прояву кожної з ознак її компонентів, узгодженості їх між собою у вигляді цілісної структури. Так, високий рівень компетентності був властивий студентам, які виявляли всебічну поінформованість про сутність поняття «булінг», види та форми прояву; причини та наслідки (для потерпілої (жертви), кривдника (булера), спостерігачів); вміли ідентифікувати та здійснювати самоідентифікацію постраждалих від булінгу; знали нормативно-правові документи, які регламентують протидію булінгу в закладах освіти; механізм виявлення, реагування, перенаправлення та звернення в ситуації булінгу;

увяляли системну роботу закладу освіти з протидії булінгу і залученість всіх учасників освітнього процесу; місце та можливості всіх учасників освітнього процесу в цій системі; наявні та можливі ресурси для підвищення обізнаності та попередження булінгу.

Крім того, студенти відзначалися добре сформованими вміннями здійснювати аналіз взаємодії учнів. Їм було притаманне швидке бачення проблематики, усвідомлене розуміння особистісного сенсу в освіті і самовихованні, частий прояв чутливості й ідентифікації до дискримінації в освіті, а також здібностей здійснювати самоідентифікацію з урахуванням професійної ідентичності, здійснювати критичну оцінку своїх упереджень, ролей і поведінки, активізувати особистісні ресурси для вибору стратегії самовдосконалення і самореалізації.

Достатній рівень компетентності характеризувався тим, що студенти, розглядаючи свою майбутню професійну місію як активного учасника стосовно просування антибулінгових програм, надавали найважливіше значення проблемі безпеці в учнівському середовищі й необхідності розвитку професійного потенціалу своєї особистості (здібність адекватно сприймати, оцінювати й розуміти свої стиль спілкування скрізь призму недискримінації в освіті; враховувати індивідуальні та психологічні особливості; організовувати взаємодію на довірливій суб'єкт-суб'єктній, діалогічній, гуманно орієнтованій основі; створювати умови для саморозвитку і самоактуалізації особистості), виявляли зацікавленість в збагаченні і своїй подальшій досконалості як суб'єкта взаємодії; а також повну поінформованість щодо сутності, цілей і спрямованості освітньої політики з протидії булінгу, гуманістичної педагогіки і психології, їх концептуальних основ; розуміли особливості недискримінації в освіті, специфіку психологічних механізмів агресивної поведінки підлітків: чоловіків і жінок; демонстрували осмислене й гнучке володіння способами реагування психолого-педагогічних ситуацій приниження дитини, яка відрізняється від інших зовнішнім виглядом, поведінкою і цю дитину постійно

зневажають та застосовують до нього/неї прізвиська, штовхають, чіпляються, псують особисті речі.

Середній рівень сформованості компетентності визначався тим, що студенти в цілому розуміли значущість конструктивного вирішення питань, пов'язаних із гностичною, інформаційною, організаторською, соціально-психологічною та комунікативною сферами професійної діяльності майбутнього фахівця та позитивно ставилися до всього, що сприяє їх професійному росту як суб'єктів педагогічної взаємодії; але при цьому виявляли недостатньо повну поінформованість щодо сутності, цілей і спрямованості антибулінгових програм, вирішення ситуації «Булінг в дитячому середовищі», їх понятійно-термінологічного апарата, законодавчо-правової бази, що стосується протидії булінгу у сфері освіти. Студенти недооцінювали специфіку психологічних механізмів агресивної поведінки; демонстрували осмислене, але не завжди гнучке володіння способами пізнання особливостей ситуацій булінгу, прийомами та алгоритмами мислення в процесі аналізу фактів цькування; дещо ускладнювались у ході добору адекватних способів діагностики й коригування випадків конфліктів, не завжди враховували особливості впливу гендерних стереотипів на прояви булінгу.

Низький рівень сформованості компетентності притаманний студентам, які були слабо мотивованими щодо значущості в їх майбутній діяльності цінностей справедливості та безпеки в освіті, вони передбачали вирішувати проблеми за допомогою застарілих нормативів і інструкцій, а також не сприймали серйозно необхідність урахування факторів дискримінації та насилля, не прагнули до визначення своєї професійної ідентичності та усунення своїх застарілих стереотипів. Студенти часто виявляли непоінформованість і некомпетентність щодо сутності, цілей і спрямованості антибулінгових програм, незнання нормативно-законодавчої бази щодо протидії булінгу, не бачили механізмів агресивної поведінки; як правило, демонстрували неосмислене володіння способами пізнання особливостей вирішення конфліктів мирним шляхом, прийомами й алгоритмами мислення стосовно

вирішення професійних завдань і ситуацій, допускаючи суттєві логічні помилки під час аналізу фактів, запозичених з досліджень булінгу, недостатньо володіли способами коригування впливу стереотипів на поведінку в ситуації булінгу.

Рівень компетентності, який перебував у стадії формування, властивий студентам, у яких не спостерігалася наявність цілісної структури цього феномена через відсутність відповідних ознак кожного із структурних компонентів блоків знань, умінь та здібностей, які скоріше не виявлялись, ніж виявлялися.

Наступній критерій – критерій проектної діяльності в рамках педагогічної практики. Для цього нами розроблені такі критерії: 1) представленість конкретного напрямку проекту в практиці подолання проблем (протидія булінгу); 2) значимість певних видів проектів для студентів, які навчаються за різними спеціальностями (наприклад, такий проект, як «Ситуації «Булінг в дитячому середовищі» характеризується різним особистісним смислом для студентів-психологів та студентів зі спеціальності «Початкова освіта»); 3) максимальна наближеність до завдань формування безсмертного освітнього середовища та його відображення за своїм змістом, формами, методами, механізмами реалізації.

Також пропонується використовувати додатковий критерій – «Рівень самореалізації майбутніх викладачів». Він виявляється в таких показниках: 1) соціальна активність студентів та студенток в університетському середовищі, 2) мотиви участі в заходах з антибулінгових програм в університеті, представлені на рівні особистого інтересу, відповідальності за доручену справу, кар'єрними прагненнями й неусвідомленою дифузною мотивацією; 3) студентські інновації в галузі антибулінгових програм. Соціальну активність, з одного боку розглядаємо, як провідну родову ознаку її численних різновидів: суспільно-політичної, трудової, пізнавальної, комунікативної; з іншого – як властивість особистості, яка розвивається в системі взаємозв'язків людини із соціальним середовищем.

Розширення соціальних контактів пов'язане з підвищенням рівня соціальної активності і, навпаки, недостатній рівень її прояву не забезпечує особистості повноцінну багатоаспектну соціалізацію. По-друге, вибір мотивації як показника зумовлений тим, що саме формування мотивів у соціальній педагогіці розглядається в процесі соціалізації особистості, а видатний радянський психолог О. Леонтьєв взагалі вважав провідною характеристикою особистості «смыслотворчий мотив», який визначає специфіку й результат її соціалізації. При виборі цього показника цінним виявилось зауваження С. Рубінштейна, який стверджує, що розвиток особистості - це «перш за все питання про динамічні тенденції, які в ролі мотивів визначають людську діяльність» [16, с. 69]. Важливими в інтерпретації даних досліджень щодо соціальної активності виявилися розроблені О.Леонтьєвим поняття про роль «провідної діяльності» у детермінації психологічних «новоутворень» в процесі онтогенезу. Діяльнісна людина знаходить задоволення в почутті власної компетентності і самоповаги. Звідси виникає почуття власної ефективності і відчуття себе як джерела змін довкілля. У психолого-педагогічній літературі підкреслюється значення причетності людини до того, що вона робить. Почуття причетності є не лише показниками й наслідками процесів інтеграції особистості, а й важливими педагогічними умовами розвитку цих процесів. Наявність відповідальності доводить, що внутрішній світ усвідомлений людиною, вона - зріла особистість. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це приводить до гармонізації сфери потреб. Розвиток процесів саморегуляції передбачає перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли народжуються лише в процесі особливих переживань. Цей механізм властивий інтегрованій, зрілій особистості і пов'язаний із системою цінностей і мотивів суб'єкта. Система смислових відносин внутрішньо пов'язана з ціннісними орієнтаціями особистості. З поняттям «Я-концепція особистості» пов'язане поняття «ідентичність». Розглядаючи психологічні характеристики особи, зауважимо, що установки - це суб'єктивна готовність до

типичних форм і моделей поведінки, прагнення до виконання ролей, очікуваних від індивіда певної статі. Саме центральні установки важче за все піддаються зміні і складають основу для формування упереджень щодо інших людей або подій. Оскільки у становленні особистості суспільний і особистісний досвід невід'ємні один від одного, то ж завдяки діяльності, в тому числі й зумовленій соціальною активністю, індивід соціалізується і творить своє Я. В той же час, аналізуючи проблемну ситуацію, яка склалася в українському суспільстві стосовно явищ булінгу виявлено, що причини булінгу зумовлені також гендерними ролями і стереотипами, які розвинулися в історичному минулому. При цьому, застарілі гендерні стереотипи, будучи небезпечними і для індивіда, і для суспільства, на рівні масової свідомості жорстко закріплюються в установках людей щодо типових «чоловічих» і «жіночих» образів та поведінки.

У контексті завдань підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм актуалізується проблема організації соціального досвіду в умовах університетського середовища.

Соціальний досвід, будучи результатом взаємодії особи з навколишнім світом, завжди проектується власною індивідуальною активністю в цій взаємодії. Тому складовою психолого-педагогічного механізму соціального досвіду студента і студентки виступають їх ціннісні відносини щодо ненасильства, толерантності, турботи, поваги як принципу взаємодії людей. Наріжним каменем у вибудові системи підготовки майбутніх викладачів до антибулінгових програм має бути розуміння того, що формування особистості здійснюється як безпосередньо через її свідомість і внутрішній світ, так і через оточення, в якому вона перебуває. Поняття «підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті» розглядається нами як цілісна, поліфункціональна, динамічна, відкрита нелінійна педагогічна система з притаманною їй ієрархічною побудовою, системоутворюючими зв'язками, спрямована на створення нової інтегративної якості (сукупності якостей) – професійно-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу. Професійно-педагогічна компетентність викладача вищої школи

подається як інтегрована професійно-особистісна характеристика викладача, що відображає результат його педагогічної підготовки, рівень сформованості професійно-значущих для педагогічної діяльності якостей його особистості, визначений сукупністю ціннісних і мотиваційних установок, необхідним обсягом знань та умінь, рівнем педагогічної майстерності та досвідом діяльності у вищій школі [108].

3.3. Методичні рекомендації щодо системного підходу у конструюванні антибулінгових програм

Розбудова системи вищої освіти вимагає вирішення низки сучасних питань, які виникають в умовах її реформування та духовного розвитку української спільноти відповідно до європейських вимог до вищої освіти. Готовність майбутніх фахівців до якісної й змістовної педагогічної діяльності включає не тільки спеціальну професійну підготовку відповідно до фахових спеціалізацій, а й наявність всіх форм соціальних компетентностей, здібностей щодо здійснення освітньо-виховного процесу у вищій школі. Освітнянський простір стає складним явищем. Саме вища школа бере на себе відтворення інтелектуальної еліти, що відповідає складним багатоструктурним знанням та високому рівню моральної та наукової культури, а також охоплює собою синтез наукових, дидактичних, світоглядних та соціальних аспектів у підготовці майбутніх викладачів, запитанність системного підходу до вищої вітчизняної освіти значно підвищується [109, с. 5-6].

Проблема підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті, конструювання антибулінгових програм відносяться до числа проблем, розробка яких потребує застосування системного підходу. Саме системний підхід дозволяє визначити перспективи, основні взаємодіючі компоненти з урахуванням тенденцій суспільного розвитку; реальні потреби і можливості особистості викладача. Системний підхід дає можливість

проаналізувати багато факторів, які враховуються під створення освітньої програми та має наступну послідовність:

- формулювання кінцевої мети, визначення вихідного рівня знань студентів;
- відбір змісту навчального матеріалу;
- розробка конкретної антибулінгової програми;
- здійснення апробації;
- проведення контрольних замірів, аналіз та оцінка результатів.

Таким чином, системний підхід до конструювання антибулінгових програм включає в себе: аналіз вихідних умов (мети навчання, змісту програми курсу тощо); розробку системи навчальних матеріалів та технологію їх використання з наступною перевіркою і внесенням необхідних коректив; заключну перевірку й оцінку системи [109, с.92].

Отже, завданням системного підходу є знаходження простого в складному. Сутність цього методу досить проста: всі елементи системи й всі операції в ній повинні розглядатися тільки як одне ціле, тільки в сукупності, тільки у взаємозв'язку один з одним.[110, с. 14]

Вважаємо доцільним при конструюванні антибулінгових програм застосовувати наступний перелік основних процедур системного підходу за О. Шараповим:

- 1). Визначення меж системи, що досліджується.
- 2). Визначення надсистем, в які входить система, що досліджується, як частина.
- 3). Визначення основних рис та напрямків розвитку надсистем, до яких належить дана система, зокрема формулювання їх цілей та суперечностей між ними.
- 4). Визначення ролі системи, що досліджується, в кожній надсистемі і розгляд цієї ролі як засобу досягнення цілей над системи.
- 5). Виявлення складу системи, тобто визначення частин, з яких вона складається.

б). Визначення структури системи, що є сукупністю зв'язків між її компонентами.

7). Визначення функцій компонентів системи, тобто цілеспрямованих дій елементів, їх «внеску» в реалізацію загальної мети системи.

8). Виявлення причин, що поєднують окремі частини в систему, у цілісність.

9). Визначення всіх наявних зовнішніх зв'язків, комунікацій системи з зовнішнім середовищем.

10). Дослідження системи в динаміці, у розвитку.

Поділяємо думку науковців, які вказують, що форми соціально-профілактичної роботи з дітьми мають бути різноманітними і повинні бути спрямовані, насамперед, на врахування вікових та індивідуальних особливостей особистості дитини. До них можна віднести різні види ігор, аматорські театри, міні-лекції, перегляд відеофільмів, бесіди, розповіді, вікторини і конкурси (про права дітей). Педагоги, відмічаючи зростаючу кількість насильства щодо підлітків, наголошують, що насильство – це комплексне явище, зумовлене впливом соціально-економічних, психолого-педагогічних, медико-біологічних факторів. Тому розробку антибулінгових програм та профілактичних заходів варто здійснювати із застосуванням системного підходу, зокрема використанням комплексних діагностичних методик [111, с. 384].

З метою оптимізації українського механізму системної протидії насильству в контексті інформаційної безпеки молоді, до змісту антибулінгової програми, вважаємо, варто включати роз'яснення щодо критичного сприйняття інформації, яка поширюється засобами масової інформації. Встановлено прямий причинно-наслідковий зв'язок між «розважальним відеонасильством» і проявами агресії серед молоді. Ціннісні орієнтації у несформованій психіці молодої людини формуються під дією відеоматеріалів, що викликає первинний розлад соціальних маркерів і утворює насильство як ефективний і єдиний шлях вирішення соціальних конфліктів. На підтвердження цього показовими є факти, що часто неповнолітні правопорушники серед причин, які підштовхнули

їх на скоєння правопорушення чи злочину, називають перегляд відеоматеріалів. Всеукраїнське соціологічне дослідження, проведене Інститутом соціології НАН України у 2009 році, виявило тривожні тенденції: вплив реклами на бажання дітей придбати шкідливі товари (39%), азартні ігри (14%). За даними Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (далі - НЕК України) майже 76% батьків не цікавляться тим, які веб-сайти відвідують їхні діти. [112, с. 439]. Саме тому, з метою протидії неконтрольованому потоку шкідливої інформації, до змісту програм з протидії насильницькій поведінці дітей та підлітків варто включати рекомендації з «Пам'ятки для батьків: «Діти. Інтернет. Мобільний зв'язок», яку МОН України пропонує використовувати батькам і педагогам для навчання дітей безпечному користуванню Інтернетом та яка була розроблена НЕК України у 2009 році [].

Впровадження системного підходу при розробленні освітньо-виховного змісту антибулінгової програми є вимогою часу, оскільки зростають потреби дітей та їхніх батьків щодо зформування ненасильницького шкільного середовища. Традиційно складовими будь-якої освітньої програми є коротка передмова, власне навчальний зміст, розподілений за темами і розділами, орієнтовна сітка погодинного планування, перелік основних знань, які мають здобуватися, сформовані інтелектуальні уміння і навички, список літератури, можливий перелік суспільно-масових та виховних заходів, понятійно-термінологічний апарат програми.

У процесі розроблення і структурування змісту програми варто дотримуватися таких вимог:

- ефективності змісту навчального матеріалу;
- врахування актуальності та відповідності наявного дидактичного матеріалу, його адаптація до мети, завдань, форм і методів навчання на різних його етапах;
- забезпечення умов для побудови в свідомості слухачів вербальної і сенсорної інформації у вигляді образів-понять на основі актуалізації вивчення

навчального матеріалу чи у процесі конкретної правозахисної чи виховної роботи;

- залучення майбутніх викладачів до особистісно і соціально значущої діяльності, потреба в якій не забезпечується теоретичним опануванням лекційного матеріалу.

Також, під час розроблення змісту навчальних програм, доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України Г. Пустовіт, рекомендує враховувати наступні п'ять концептуальних положень [114, с. 9]. Сутність першого, наголошує він, полягає в інтегруванні навчального матеріалу в цілісне уявлення учнів про соціокультурне середовище.

Враховуючи мету антибулінгових програм структурування їх змісту має також здійснюватися з позиції диференціації. Саме такий підхід, вважає автор, є найбільш перспективним щодо поглибленого (особливо у процесі організації самостійної навчально-пізнавальної, дослідницької чи конкретної діяльності) вивчення майбутніми викладачами навчального матеріалу чи самостійного дослідження й охорони прав інших.

Обов'язковим є застосування міжпредметного підходу в конструюванні змісту навчального та виховного матеріалу, що дає змогу об'єднати навчальні предмети в уніфіковану навчально-виховну систему. Тобто, кінцевою метою застосування здобутих знань має стати формування та розвиток емоційно-ціннісних орієнтацій, а відповідно, і мотивів особисто приймати обґрунтовані рішення з толерантною поведінки щодо оточуючих, неухильно дотримуватися їх та нести відповідальність за наслідки власної діяльності.

Четвертим концептуальним положенням у конструюванні змісту навчальних програм є індивідуалізація освітньо-виховного процесу, основними засадами якої є врахування особистісних замовлень, інтересів й освітніх запитів майбутніх викладачів, дітей та їхніх батьків, обов'язкова спрямованість конкретної педагогічної дії на кожную особистість, включення її в систему навчальних, виховних, суспільно корисних і широких комунікативних зв'язків

як по горизонталі (між ровесниками, членами групи, класу), так і по вертикалі (між учнями і педагогами, дітьми та батьками).

П'ятим концептуальним положенням у побудові змісту навчальних програм має бути врахування діяльнісного підходу. Сутність цього положення полягає в необмежених можливостях освітньо-виховного процесу закладу вищої освіти на відміну від загальноосвітньої школи, щодо реалізації на практиці здобутих знань, застосування сформованих умінь та навичок у конкретній життєвій ситуації. Одним із його завдань є формування високої духовності й моральних якостей особистості.

Зміст навчальних програм повинен бути побудований у відповідності віковим особливостям учнів на всіх етапах навчання. Тобто, при конструюванні антибулінгових програм важливо пам'ятати про критерій відповідності змісту програми віковим можливостям здобувачів освіти, врахування якого дає змогу підвищити ступінь доступності та педагогічної ефективності сприйняття навчального матеріалу на кожному з етапів його засвоєння.

Принцип спрямованості на розвиток ціннісно-мотиваційної сфери особистості забезпечує створення педагогічних умов систематичного і послідовного впливу на особистість з метою формування її моральних якостей, які забезпечують розвиток гуманного ставлення до всіх, без винятку, форм і проявів життя на планеті.

Особливого значення в ієрархії принципів виховання варто надавати принципу забезпечення педагогічних умов реалізації освітніх завдань та принципу результативності й практичної спрямованості виховання. Вони передбачають логічну єдність, наступність і системність здобуття знань відповідно до мети та конкретних цілей виховання. Результатом здобуття цих знань має стати їх практичне застосування у різноманітних життєвих ситуаціях.

Зважаючи на сутність розглянутих вище принципів побудови змісту навчальної програми, завжди виникає проблема з визначенням, добором та структуруванням навчального матеріалу. Для полегшення роботи майбутніх викладачів науковцями розроблено комплекс критеріїв добору навчального

матеріалу. Серед них – критерій відображення у змісті навчальної програми основних теорій, понять, закономірностей, які розкривають і створюють у свідомості цілісне уявлення про предмет, що вивчається. Завдяки цьому критерію буде забезпечене формування та розвиток пізнавальних інтересів, умінь і навичок самостійної навчально-пізнавальної й дослідницької діяльності та правозахисної роботи. Застосування критерію врахування міжнародних тенденцій та досвіду при конструюванні змісту освіти допоможе використати у змісті навчальної програми зарубіжний педагогічний досвід.

З огляду на специфіку освітньо-виховного процесу, зміст антибулінгової програми має також будуватися з урахуванням критерію відповідності обсягів, змісту навчального матеріалу і часу на його реалізацію. Застосування цього критерію надасть змогу визначити співвідношення складності змісту програми та наявних матеріально-технічних можливостей закладу освіти з його реалізацією.

Вагоме значення має також критерій практичної індивідуальної соціально значущої діяльності. Він є провідним під час конструювання змісту окремої теми, розділу чи навчальної програми в цілому. Його застосування дає змогу чітко, в логічній єдності й послідовності вибудовувати у змісті навчальної програми саме той матеріал, який допоможе майбутньому викладачу використовувати на практиці основні принципи особистісно орієнтованого навчання і випереджального виховання, а здобувачі освіти завдяки врахуванню цього критерію в навчальних програмах можуть реалізовувати здобуті ними знання і практичні навички у реальному житті.

У сукупності зазначене вище дає змогу суттєво конкретизувати концептуальні ідеї, які необхідно покласти в умови системного підходу при створенні навчальних програм, зміст котрих має бути насичений соціально та особистісно значущими для суспільства знаннями. Це забезпечить:

- високий рівень знань на всіх рівнях здобуття ними, де провідним є формування умінь із застосування їх на практиці;

- формування свідомої особистості, схильної до ненасильницької моделі поведінки;
- вироблення навичок пошукової і дослідницької діяльності, які сприяють розвитку критичного мислення і, як результат, забезпечують формування наукового світогляду особистості;
- підвищення мотивації до спільної діяльності в групі, співпраці, формування комунікативних умінь;
- формування в студентів/учнів уявлень про культуру спілкування як безальтернативної філософії існування в сучасному соціокультурному середовищі [114, с. 8-11].

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дав можливість сформулювати такі основні риси булінгу, як систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших.

2. З'ясовано, що булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і дає можливість відмежувати булінг від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а під час булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група. Ще одна характерна риса булінгу – він передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині.

3. У педагогічних дослідженнях термін булінг пов'язують з такими поняттями, як насильство (застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір); панування, влада людини над людиною, агресія (дії, спрямовані на порушення фізичної і психічної цілісності людини або групи людей).

4. З'ясовано, що дослідники прагнуть не лише виявити типи та фактори булінгу, але і розробляють програми їх запобігання та подолання наслідків. Більшість таких програм мають системний профілактично-корекційний характер, у процесі навчання учні оволодівають навичками: ідентифікації булінгу (в тому числі, кібербулінгу); визначення законів та шкільних протоколів щодо булінгу; попередження й ефективного реагування на булінг щодо себе й інших; використання практик відновленої справедливості; емпатії; керування емоціями; відповідальної поведінки в міжособистісних взаєминах;

ненасильницького вирішення конфліктів у стосунках; здорового спілкування; безпечного використання Інтернету та комунікаційних технологій.

5. Виявлено напрацьований матеріал з антибулінгу -- це методичні розробки не тільки МОН України, а й громадських організацій та окремих педагогів, але відсутній узагальнюючий реєстр цих видань, що суттєво ускладнює виявлення цього контенту.

6. Результати дослідження констатувального етапу педагогічного експерименту показали, що:

- булінг як соціальне явище має соціокультурну обумовленість. Одним із найбільш значущих чинників, що викликають булінг – це наявність гендерних стереотипів. Через те, що діти не можуть впоратися з наслідками булінгу, необхідна цілеспрямована педагогічна робота з протидії булінгу;

- зміст та форми роботи антибулінгового напряму в Запорізькому національному університеті враховують зарубіжний та вітчизняний досвід.

7. Запропоновано концептуальну модель підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті, яка ґрунтується на теоретико-методологічних ідеях гуманістичної педагогіки, які стосуються наукових засад проектної діяльності, інтерактивних технологій в освіті.

8. Удосконалено визначення поняття «підготовка майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті».

9. Розроблено методичні рекомендації щодо конструювання змісту навчальної програми антибулінгового спрямування, що має здійснюватись з урахуванням вікових можливостей слухачів та умов закладу освіти. Розглянуто принципи побудови змісту та критерії добору навчального матеріалу, які забезпечують формування ненасильницької культури співіснування у слухачів.

Проведене дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів проблеми підготовки майбутніх викладачів до реалізації антибулінгових програм в освіті. Наукові пошуки шляхів удосконалення професійної освіти потребують посиленої уваги до використання потенціалу всіх навчальних предметів щодо вирішення цієї проблеми з використанням можливостей інформаційних

технологій. Успішне вирішення цього питання сприятиме підвищенню якості вітчизняної педагогічної освіти, її інтеграції в європейський освітній простір, забезпечить конкурентоздатність українських педагогів на світовому ринку праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 11.11.2019).
2. Батечко Н. Сучасні підходи до формування змісту підготовки майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури. *Педагогічний процес : теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 5-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2013_4_3 (дата звернення: 15.09.2019).
3. Батечко Н. Моделювання змісту освіти майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури. *Педагогічний процес : теорія і практика*. 2014. Вип. 3. С. 5-12. URL: <http://pptp.kubg.edu.ua/images/2014/3/3.pdf> (дата звернення: 14.10.2019).
4. Батечко Н. Г. Тенденції навчання викладачів вищої школи у Великій Британії. *Педагогічний процес : теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 17-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2017_2_5 (дата звернення: 15.09.2019).
5. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: підруч. за модул.-рейтин. системою навчання для студентів магістратури. Київ : Центр навч. літ., 2006. 383 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_1401_17112714.pdf (дата звернення: 17.02.2019).
6. Ничкало Н. Професійна педагогіка і психопедагогіка праці у діалектичному взаємозв'язку. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 2. С. 42-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2013_2_7 (дата звернення: 17.04.2019).
7. Курлянд З. Н., Осипова Т. Ю., Гурін Р. С., Багтенєва І. О. Теорія і методика професійної освіти : навч. посіб. Київ : Знання. 2012. 390 с.
8. Гура О. І. Педагогіка вищої школи : вступ до спеціальності : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.

9. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
10. Гура О. І. Методи активізації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 34. С. 458-462. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2014_34_65 (дата звернення 24.03.2019).
11. Гура О. І., Гура Т. Є. Формування європейської проектної культури: основні рівні, напрями та етапи. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. Запоріжжя, 2019. №1 (32). С. 39-45 URL: <http://visnykznu.org/issues/2019/2019-ped-1/9.pdf> (дата звернення 10.02.2019).
12. Марущак О. Метод проектів у професійній підготовці майбутніх учителів технологій. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2015. Вип. 52. С. 121-126. URL: <https://library.udpu.edu.ua/zbirnyku-naukovykh-prats-udpu/1913-vipusk-52> (дата звернення 12.02.2019).
13. Чемерис А. Розроблення та управління проектами у публічній сфері: європейський вимір для України : практ. посіб. Київ : ТОВ «Софія-А», 2012. 80 с.
14. Огієнко О. Тенденції розвитку проектної технології у зарубіжній педагогіці ХХ століття. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2011. № 1. С. 31-38.
15. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2009. 272 с. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/newpiitvso.pdf (дата звернення 12.02.2019).
16. Голованова Т. П. Теоретичні засади професійної компетентності майбутнього викладача вищої школи. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2018. № 1 (30). С. 68-77. URL:

<http://visnykznu.org/issues/2018/2018-ped-1/14.pdf> (дата звернення 09.09.2019).

17. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Соціальна педагогіка*. 2015. Вип.1. С. 169-173.
18. Гура О. І. Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу в умовах магістратури : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2008. 38 с.
19. Козич І. В. Формування конфліктологічної компетентності соціального педагога в умовах магістратури : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Запоріжжя, 2008. 254 с.
20. Сущенко Л. О. Формування аналітичних умінь майбутніх педагогів засобами інтерактивних технологій. *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 3. С. 33-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/OsDon_2013_3_6 (дата звернення 13.04.2019).
21. Драч І. І. Управління формуванням професійної компетентності магістрантів педагогіки вищої школи: теоретико-методичні засади : монографія. Київ : «Дорадо-Друк», 2013. 456 с.
22. Дишко О. П. Самоосвіта педагога як необхідна умова підвищення його професійної компетентності. *Управління школою*. 2019. № 19-21. С. 24-36.
23. Кириченко В., Нечерда В. Воркшоп як ефективний метод підвищення професійної компетентності педагогів. *Методист*. 2019. № 4(88). С. 34-38.
24. Буцик І. М. Удосконалення змісту професійної підготовки фахівця за спеціальністю «Педагогіка вищої школи». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Педагогіка. Психологія. Філософія*. Київ : Видавничий центр, 2014. Вип. 199, ч. 2. С. 37-43.
25. Барліт О. О., Барліт А. Ю. Шкільний булінг у сучасному освітньому середовищі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного*

- університету. *Педагогічні науки*. 2015. Вип. 1. С. 6-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbd_pufn_2015_1_3 (дата звернення 10.11.2019).
26. Барліт О. О. Необхідність підготовки педагога в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників до реалізації системи ефективної протидії булінгу в освітньому середовищі. *Запоріжжя : КПУ*. 2016. № 48 (101). С. 299-304.
27. Стремацька В. О. Булінг в підліткових шкільних. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота*. 2018. Вип. 31. С. 177-179.
28. Психологічна підготовка педагогічних працівників до виявлення та профілактики проявів булінгу серед учнівської молоді / Т.М. Єльчанинова та ін. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 57. С. 103-118. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LIN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=VKhnpu_psykhol_2017_57_11 (дата звернення 12.11.2019).
29. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 1. С. 169-173.
30. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. Вип. 37. С.174-187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ps_2015_37_17 (дата звернення 13.11.2019).
31. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 2 (18). С. 49-59. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/issue/viewFile/9460/4124>.
32. Алексеєнко Т. Ф. Явища моббінгу та булінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості. *Вісник*

- Чернігівського національного педагогічного університету*. 2012. № 96 (104). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/3233/1/Aleks.pdf> (дата звернення 16.06.2019).
33. Савельєв Ю. Б., Салата Т. М. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. Київ : Аграр Медіа Груп. 2009. Т. 97. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3963/Saveliev_Vykliuchennia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 20.11.2019).
34. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. Порівняльно-педагогічні студії. 2015. № 4 (26). С. 28-35. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2015/04/4.pdf (дата звернення 20.11.2019).
35. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2010_4_29 (дата звернення 10.12.2019).
36. Лушпай Л. Досвід Великої Британії щодо подолання булінгу у середній школі. *Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квітня 2014 року). Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 102-105. URL: <https://rm.coe.int/16800930de> (дата звернення 23.09.2019).
37. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 85-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_33_28 (дата звернення 21.11.2019).
38. Чернякова А. Інноваційні форми підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з протидії торгівлі людьми. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 4. С. 392-397. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_4_54 (дата звернення 20.11.2019).

39. Сита Є. М. Зарубіжний досвід профілактики булінгу у закладах освіти та можливості його застосування в Україні. *Розвиток освітньої системи: європейський вектор : матеріали II міжнар. наук. -метод. конф.* Харків. 2019. URL: http://phisycs-khnuba.ucoz.ua/_ld/0/26_II_metodKonf_20.pdf (дата звернення 20.11.2019).
40. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. N. M. Bibik. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
41. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти : системний підхід : методичний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
42. Султанова Л. Ю. Визначення поняття «майбутній викладач» згідно з українським законодавством в галузі вищої освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки.* 2016. Вип. 137. С. 72-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2016_137_19 (дата звернення 25.11.2019).
43. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 06.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 20.09.2019).
44. Мачинська Н. І. Педагогічна освіта магістрантів вищих навчальних закладів непедагогічного профілю : монографія. / за ред. д. пед. наук, проф., членкор. НАПН України С. О. Сисоєвої. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/dorobku_partneriv/Machunska.pdf (дата звернення 12.03.2019).
45. Красильник Ю. С. Психолого-педагогічні умови інформаційно-технологічного забезпечення підготовки майбутнього викладача в умовах магістратури: методичні рекомендації. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2012. 38 с. URL: http://lib.iitta.gov.ua/106621/1/МЕТОДИЧНІ_РЕКОМЕНДАЦІЇ.PDF (дата звернення 20.09.2019).

46. Драч І. І. Формування професійно-особистісних якостей магістрантів педагогіки вищої школи в ході професійної підготовки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2014. Вип. 36 (89). С. 542-548.
47. Мельник О. Ф. Аналіз термінологічної системи дослідження проблеми формування професійної компетентності майбутніх техніків-технологів виробництва харчової продукції. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 4. С 138-142. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=VZhDUP_2015_4_29 (дата звернення 12.11.2019).
48. Про освіту : Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 06.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 20.11.2019).
49. Конвенція про права дитини : резолюція 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014 р. Ратифікована Постановою ВР України № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення 20.04.2019).
50. Конституція України, прийнята на 5 сесії Верховної ради від 28 червня 1996 р. № 254к/96–ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 10.12.2019).
51. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 06.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення 10.12.2019).
52. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV. Дата оновлення: 09.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (дата звернення 10.12.2019).

53. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641. Дата оновлення: 29.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15/sp:max20> (дата звернення 10.12.2019).
54. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації : соціально-педагогічний аспект / В. Л. Андреевкова та ін. Київ : 2016. 192 с. URL: <https://www.prostir.ua/?library=navchalno-metodychnyj-posibnyk-rozbudova-myru-profilaktyka-i-vyrishennya-konfliktu-z-vykorystannyam-mediatsiji> (дата звернення 10.12.2019).
55. Спільний проект ЮНІСЕФ та МОН України. URL: <https://www.stopbullying.com.ua/> (дата звернення 11.12.2019).
56. Булінг. Управлінський аспект / В. Кириченко, Г. Ковганич та ін. Київ : «Видавнича група «Шкільний світ», 2019. 120 с.
57. Антибулінг. практичні заняття / Л. В. Береговська, О. С. Данилюк, І. І. Залеська та ін. Київ : «Видавнича група «Шкільний світ», 2019. 152 с.
58. Черниш О. С., Мельничук В. О. Протидія шкільному насильству : дистанційний курс. ТОВ «Всеосвіта»: ЗМІ (Свідоцтво № КВ 23246-13086Р від 19.04.2018 р.). URL: <https://vseosvita.ua/course/protydiia-shkilnomu-nasyilstvu-1.html> (дата звернення 07.09.2019).
59. Міжнародна науково-практична конференція «Цькування у шкільних колективах (булінг) : політики і практики запобігання та подолання». URL: <http://kubg.edu.ua/prouniversitet/news/podiji/5656-mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-tskuvannia-u-shkilnykh-kolektyvakh-bulinh-polityky-i-praktyku-zarobihannia-ta-podolannia.html> (дата звернення 28.11.2019).
60. Цькування у шкільних колективах (булінг): політики і практики запобігання та подолання. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8TU_18eKSNk&t=7294s (дата звернення 28.11.2019).

61. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення 03.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення 10.12.2019).
62. Корисні посилання щодо теми антибулінгу // Міністерство освіти і науки України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu> (дата звернення 28.05.2019).
63. Більші можливості від школи та закладів профосвіти до вишів і наукових установ – МОН визначило 10 пріоритетів на 2019 рік. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/bilshi-mozhливosti-vid-shkoli-ta-zakladiv-profosviti-do-vishiv-i-naukovih-ustanov-mon-viznachilo-10-prioritetiv-na-2019-rik> (дата звернення 28.05.2019).
64. МОН спільно з трьома міністерствами розроблять програму дій з антибулінгу в сфері освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-spilno-z-troma-ministerstvami-rozroblyat-programu-dij-z-antibulingu-u-sferi-osviti>(дата звернення 28.05.2019).
65. МОН Протидія шкільному булінгу та гендерна рівність: українцям пропонують пройти безкоштовний он-лайн курс. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/protidiya-shkilnomu-bulingu-ta-genderna-rivnist-ukrayincyam-proponuyut-projti-bezkoshtovnij-onlajn-kurs> (дата звернення 28.05.2019).
66. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : Лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018 № 1/11-5480. URL: <https://imzo.gov.ua/2018/05/21/lyst-mon-vid-18-05-2018-1-11-5480-metodychni-rekomendatsiji-schodo-zapobihannya-ta-protydiji-nasyilstvu/> (дата звернення 28.04.2019).
67. Андрєєнкова В. Л., Левченко К. Б., Лунченко Н. В., Матвійчук М. М. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації». Київ, 2018. 140 с.

68. Роерден Л. П. Не смійся з мене : просвітницько-профілактична програма тренінгових занять : навч.- метод. посібник / за заг. ред. Т. Л. Лях. Київ : УМСА, 2013. 100 с.
69. Профілактична програма «Профілактика булінгу в учнівському середовищі: антибулінгова майстерня для підлітків». Житомир. 2018. 42 с
70. Кулеба. М., Дьякова А., Щебетюк Д. Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти : дистанційний курс. Платформа масових відкритих онлайн-курсів «Prometheus». URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about (дата звернення 07.05.2019).
71. Недискримінаційний підхід у навчанні : дистанційний курс. URL: <https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra-Studena+Inc+1/about> (дата звернення 10.12.2019).
72. Чабарай Г. Побороти шкільний булінг : як активісти пропонують боротися з булінгом та дискримінацією в школах. URL: <https://tyzhden.ua/Society/211506> (дата звернення 20.05.2019).
73. Букіна Ю. Боротьба з булінгом : досвіт Норвегії. URL: <http://osvmarker.com.ua/novini-osviti/2353/> (дата звернення 12.05.2019).
74. Саво В. Г. Буллингу здесь не место: что это за явление, как с ним борются в Великобритании и куда обращаются за помощью. URL: <https://angliya.com/2018/06/06/bullingu-zdes-ne-mesto/> (дата звернення 24.11.2019).
75. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про право творення* : Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. Київ, 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf> (дата звернення 10.12.2019).
76. У ЗНУ провели науково-практичний семінар «Профілактика булінгу в учнівському середовищі». URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45258&lang=ukr&news_code=u-znu-

proveli-naukovo-praktichnij-seminar---profilaktika-bulingu-v-uchnivskomu-seredovischi-- (дата звернення 06.12.2019).

77. Представники факультету СПП долучилися до обговорення протидії домашньому насильству. URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45283&lang=ukr&news_code=predstavniki-fakultetu-spp-doluchilisy-a-do-obgovorennya-protidiyi-domashnogo-nasilstva (дата звернення 06.12.2019).
78. У ЗНУ провели засідання круглого столу «Соціально-педагогічні аспекти протидії домашньому насильству». URL: https://sites.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=49297&lang=ukr&news_code=u-znu-provedut-zasidannya-kruglogo-stolu--sotsialno-pedagogichni-aspekti-protidiyi-domashnomu-nasilstvu- (дата звернення 30.11.2019).
79. Участь у семінарах для шкільних психологів і соціальних педагогів – важлива місія освітян ЗНУ. URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=46887&lang=ukr&news_code=uchast-u-seminarakh-dlya-shkilnikh-psikhologiv-i-sotsialnikh-pedagogiv-----vazhлива-misiya-osvityan-znu (дата звернення 06.12.2019).
80. Представники ЗНУ працювали у фокус-групі з розробки комунікаційної стратегії для ефективного виконання обласного плану дій. URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45605&lang=ukr&news_code=predstavniki-znu-pratsyuvati-u-fokus-grupi-z-rozrobki-komunikatsijnoyi-strategiyi-dlya-efektivnogo-vikonannya-oblasnogo-planu-dij (дата звернення 06.12.2019).
81. Співробітники Управління патрульної служби з'ясовували рівень освіченості в питаннях булінгу студентів коледжу. URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45393&lang=ukr&news_code=predstavniki-upravlinnya-patrulnoyi-sluzhbi-z---yasovuvati-riven-osvichenosti-v-pitanniyakh---bulingu---studentiv-koledzhu (дата звернення 06.12.2019).

82. У Торговому коледжі відбулася зустріч студентів зі співробітниками Запорізького обласного центру соціально-психологічної допомоги. URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45429&lang=ukr&news_code=u-torgovomu-koledzhi-vidbulasya-zustrich-studentiv-zi-spivrobotnikami-zaporizkogo-oblasnogo-tsentru-sotsialno-psikhologichnoyi-dopomogi (дата звернення 06.12.2019).
83. Тренінг в м. Запоріжжя: 04-06.11.2019. URL: <https://rozvzp.blogspot.com/2019/11/04-06112019.html> (дата звернення 10.11.2019).
84. Мистецтво виховання. URL: <https://kafvosp.blogspot.com/2019/01/25.html> (дата звернення 10.08.2019).
85. Відбувся психолого-педагогічний тренінг «Проблема булінгу в освітньому середовищі. Створення системи ефективної протидії булінгу». URL: <https://kafvosp.blogspot.com/2019/03/25-26-2019.html> (дата звернення 10.11.2019).
86. Міський семінар з теми «Консолідація діяльності у вирішенні проблеми булінгу в закладах освіти». URL: <https://osvita.city/news/miskij-seminar-z-temi-konsolidacia-dialnosti-u-virisenni-problemi-bulingu-v-zakladah-osviti?fbclid=IwAR1Q3lOqKxx1DaDDkLCOKz2DF5ykp6ObPSK2MUYPwGILAn9EIbDvflkYGGJ0> (дата звернення 30.03.2019).
87. Тренінг «Базові навички медіатора шкільної служби розв'язання конфліктів». URL: <https://osvita.city/news/trening-bazovi-navicki-mediatora-skilnoi-sluzbi-rozvazanna-konfliktiv> (дата звернення 05.11.2019).
88. Запуск челенжу соціальних відеороликів в рамках програми боротьби з булінгом «Медіазброя». URL: <https://osvita.city/news/zapusk-celenzu-socialnih-videorolikiv-v-ramkah-programi-borotbi-z-bulingom-mediazbroa> (дата звернення 25.10.2019).
89. Голованова Т. П. Організація дослідження впливу гендерних стереотипів та упереджень на поведінку учнів в ситуації булінгу в освіті. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2018. № 7-8. С. 77-83.

90. Фрасинюк О. Р. Організаційно-методичний супровід педагогічної практики майбутніх учителів з реалізації гендерного підходу у навчанні та вихованні старшокласників. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 11. С. 315-318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/0peddysk_2012_11_77 (дата звернення 18.02.2019).
91. Опитування на тему «Булінг в учнівському середовищі» URL: https://docs.google.com/forms/d/1LCPnyfDmH2nDQJGasBj59D2JoX_jI9eJMWsYA8louSI/edit?fbclid=IwAR3C4cwaqwpbK8LvrzM14fYmIHPluhsvHA7n-YUlvuG-Vg-Rtfj8B_Nxc3k (дата звернення 15.01.2019).
92. Протидіємо булінгу у дитячому середовищі. Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Донецькій і Запорізькій областях. URL: <http://zaporizhya.legalaid.gov.ua/ua/holovna/protydiiemo-bulinhu-u-dytiachomu-seredovyshchi> (дата звернення 24.09.2019).
93. Андрущенко В. П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу). *Вища освіта України*. 2001. № 1. С. 11–17.
94. Кремень В. Г. Україна у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ : Вид-во Тов. «Знання» України, 2013. 415 с.
95. Романенко М. І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. Дніпропетровськ, 1998. 212 с.
96. Кремень В. Г., В. В. Ільїн. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
97. Кремень В. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Філософія людини і освіти. Київ : «МП Леся», 2012. 524 с.
98. Пірен М. І. Основи конфліктології : навч. посіб. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1997. 270 с.
99. Гірник А. М. Основи конфліктології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Києво-Могилян. акад., 2010. 222 с. URL: http://pidruchniki.com/15660212/psihologiya/poserednitstvo_konfliktah (дата звернення (24.11.2019)).

100. Вишнякова Н. Ф. Конфликтология. Минск, 2002. URL: <http://rua.pp.ua/diplomaticeskayastrategiya-produktivnyie-37161.html> (дата звернення 12.08.2019).
101. Ходаківський Є. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Психологія управління : підручник. 2011. 664 с. URL: http://pidruchniki.com/13660212/psihologiya/zmistovni_teoriyi_motivatsiyi (дата звернення 11.08.2019).
102. Орлянський В. С. Конфліктологія : навч. посібник для вузів. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 159 с. URL: <http://pidruchniki.com/12191214/psihologiya/konfliktologiya> (дата звернення 12.08.2019).
103. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Торгова Л. В., Гриненко А. М. Конфліктологія : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 315 с.
104. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 369 с.
105. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения. Москва : Наука, 1992. 158 с.
106. Йоган Гальтунг. Трансформація конфлікту мирними засобами. Трансценд метод. *Діалог різноманітностей*. № 12 (50). грудень 1999. URL: <http://empedu.org.ua/content/transformaciya-konfliktu-mirnimi-zasobami> (дата звернення 12.08.2019).
107. Аряев М. Л., Сеньківська Л. І., Шевченко І. М. Аряев М. Л. Особливості та прояви шкільного булінгу на моделі Одеського регіону. *Перинатология и педиатрия*. Київ, 2014. № 3. С. 70-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/perynatology_2014_3_20 (дата звернення 12.08.2019).
108. Чабарай Г. Побороти шкільний булінг. URL: <https://tyzhden.ua/Society/211506> (дата звернення 10.10.2019).
109. Шабанова Ю. О. Системний підхід у вищій школі: підруч. для студ. магістратури. Дніпропетровськ : НГУ, 2014. 117 с. URL: <http://filosof.nmu.org.ua/ru/ПІДРУЧНИК%20Системний%20підхід.pdf> (дата звернення 14.12.2019).

110. Фоміцька Н. В. *Методологія системного підходу та наукових досліджень : опорний конспект лекцій*. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2015. 60 с. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/book/2015-mspnd/doc/01.pdf> (дата звернення 10.12.2019).
111. Стасюк Л. Профілактика насилля у сім'ї. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квітня 2014 р. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 383-385. URL: <https://rm.coe.int/16800930de> (дата звернення 13.12.2019).
112. Дяків В. Державна політика у сфері захисту неповнолітніх в інформаційному просторі : український та світовий досвід. *Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квітня 2014 р. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 437-440. URL: <https://rm.coe.int/16800930de> (дата звернення 13.12.2019).
113. Пам'ятка для батьків «Діти. Інтернет. Мобільний зв'язок» : лист МОН України від 06.11.09 № 1/9–768. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/rozashkilna-osvita/vihovna-robota-ta-zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti> (дата звернення 05.11.2019).
114. Пустовіт Г. Один з підходів до конструювання змісту навчальних програм екологічного спрямування. *Рідна школа*. 2012. Вип. № 3. С. 7-12.
115. Князян М. О. Педагогічна технологія підготовки майбутніх викладачів вищих навчальних закладів до особистісно-професійного саморозвитку. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/sciencemeans/article/view/687/784> (дата звернення 25.11.2019).
116. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. *Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education*, 1998. URL: <https://www.prevnet.ca/sites/prevnet.ca/files/Books-Focus-on-Bullying.pdf> (дата звернення 14.11.2019).
117. Evaluation of the Olweus Bullying Prevention Program: A large scale study of U.S. students in grades 3–11. *Journal of School Psychology*, 2018-08 / journal-

article. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022440518300529?via%3Dihub> (дата звернення 14.11.2019).

118. Bullying and school transition: Context or development? / W. Wang, H. Brittain, P. McDougall, T. Vaillancourt. *Child Abuse and Neglect*. 2016. № 51. P. 237-248. URL: <https://www.scopus.com/results/citedbyresults.uri?sort=plf-f&cite=2-s2.0-84952779224&src=s&imp=t&sid=4b3e63b98f8069a35caa9f67c6dc9df0&sot=cite&sdt=a&sl=0&origin=inward&editSaveSearch=&xGid=5221a1d0a51a40db17dcce99683a031e> (дата звернення 14.11.2019).
119. Dankanson N. *Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools*. Routledge, 1999. 177 p. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10071157> (дата звернення 14.11.2019).
120. *Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools* / Department for Children, Schools and Families guidance. 2008. URL: www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behavoiur/tacklingbullying/racistbullying (дата звернення 14.11.2019).
121. Olweus Bullying Prevention Program. 2003. URL: <http://www.clemson.edu/olweus> (дата звернення 14.09.2019).
122. Olweus D. *Bullying at school*. Blackwell Publ. 1993. 215 p. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4757-9116-7_5 (дата звернення 14.08.2019).

Додаток А

Зміст та форми роботи антибулінгових програм в Запорізькому національному університеті

Дата проведення	Форма проведення та назва заходу	Мета	Тема доповіді спікера від ЗНУ	Посилання	Учасники/Результати
05.12.2019, 28.11.2019	Тематичні лекції "Буллінг та правова відповідальність"	запобігання та протидія булінгу в системі освіти, розуміння відповідальності за вчинення булінгу; засвоєння моделі толерантного ставлення один до одного;		https://znu.edu.ua/cms/index.php?action=category%2Fbrowse&site_id=89&language=ukr&interface_lang=rus&year=2019&event_start=2400	Студенти з гуртожитку №3 (вул. Запівнича, 22) Студенти з гуртожитку №7 вул. (вул.Третьохбенка, 19)
30.11.2019	Форум-семінар "Молодь проти булінгу"	превенція булінгу в освітньому середовищі	О.І.Гура, Г.В.Микитів, Ю.Ю.Янько		Студентська рада, студенти ЗНУ
25.11.2019	Круглий стіл на тему «Соціально-педагогічні аспекти протидії домашньому насильству»	протидія домашньому насильству, торгівлі людьми та жорсткому поводженню з дітьми;	Голованова Т.П.	https://sites.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=49297&lang=ukr&news_code=uk-znu-provedut-zasidannya-kruglogostolu--sotsialno-pedagogichni-aspekti-protidii-domashnomu-nasilstvu	Студенти та викладачі ЗНУ (222 ауд., навчальний корпус ЗНУ № 8)
21.03.2019	Навчально-практичний семінар «Усвідомлене батьківство як запорука успішної взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Психологічний аспект».	розширення компетентності фахівців психологічної служби щодо підходів формування усвідомленого батьківства у всіх учасників освітнього процесу та способів залучення їх до виховання неповнолітніх у відповідності до сучасних вимог дошкільної та загальної освіти.	Лещенко О. Психолого-педагогічні аспекти виховання батьків з метою посилення благополуччя сім'ї	https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=46887&lang=ukr&news_code=uchast-u-seminarakh-dlya-shkolnikh-psikhologiv-i-sotsialnikh-pedagogiv-vazhliva-misiya-osvityuan-znu	соціальні педагоги та психологи шкіл м. Запоріжжя
22.03.2019	Міський семінар «Консолідація діяльності у вирішенні проблем булінгу в закладах освіти»	координація діяльності щодо запобігання та протидії булінгу в системі освіти міста, налагодження взаємодії зі	Виявлення, протидія та попередження булінгу. Роль психологічної		понад 40 фахівців психологічних служб шкіл м. Запоріжжя

Додаток Б

Булінг в учнівському середовищі_АНКЕТА

Шановні ученики та учениці!

Освітня хвилює проблема морально-психологічного клімату в школі. Ми звертаємось до тебе з проханням заповнити анкету. Ця співпраця з нами є добровільна і саме тому ми переконливо просимо відповідати на питання відверто. В тих питаннях, де є варіанти відповіді, якщо ти повністю згоден/згодна з наведеними судженнями, то обведи одну цифру або декілька

1). Чи доводилось тобі бути свідком неодноразових негативних дій з боку одного чи кількох учнів щодо інших у твоєму класі?

- так, часто – 1   -так, іноді - 2   - ні, не доводилося - 3

2). А в школі, де ти навчаєшся?

- так, часто – 4   -так, іноді- 5   - ні, не доводилося – 6

3). Ти втрутився/втрутилася? - так - 6а   - ні - 6б

чому _____

4). На твою думку, що саме стало підставою для образ?

- дитина з багатодітної / малозабезпеченої родини __7
 - недорогий, пошарпаний одяг, який можливо має неприсмний запах чи плями або дірки __ 8
 - має неприсмну зовнішність (прищі на обличчі, немите волосся, тощо) __9
 - має національність, відмінну від українка/українець __10 яку саме? _____
 - не комунікативна (замкнута, не вмів спілкуватися з однокласниками) __11
 - погано вчиться __12
 інше _____

5). Чи ображали коли-небудь тебе в учнівському колективі?

- так, часто – 13   -так, але іноді - 14   - ні - 15

6). Які емоції виникали, коли тебе ображали однокласники?

7). Чи доводилось тобі хоч раз в житті відчувати соціальну ізоляцію з боку батьків?

- так -16   - ні - 17

8). А з боку вчителів? - так - 18   - ні - 19

9). Чи ображали коли-небудь тебе там, де ти мешкаєш? - так -20   - ні - 21

10). Якщо хлопець у ситуації цькування звертається по допомогу до батьків, вчителів, психолога, то його вважають:

- «слабаком/слабачкою» __22   - дії схвалюють __23

інше _____

11). Уяви собі ситуацію цькування, у якій фото дівчини з образливими підписами викладають у соціальній мережі. Чи легко їй буде звернутися за допомогою до батьків, вчителів, психолога?

- так __24   -ні __25   - інше _____

На закінчення деякі дані про себе:

12). Стать: Чоловіча __26   Жіноча __27

13) Не називаючи себе повідом, будь ласка, свою школу _____ клас _____

Дякуємо за допомогу!